

PROVINCIE

Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland

Gooi- en Vechtstreek

*Gemeentebesrijving,
herziene versie, juni 1992*

Inhoud

	Verantwoording	5
1.	Inleiding	7
2.	Bodemgesteldheid	9
2.1	Bodem	9
2.2	Reliëf	11
2.3	Afwatering	11
2.3.1	Het Gooi	11
2.3.2	De Vechtstreek	12
3.	Grondgebruik	15
3.1	Agrarisch grondgebruik	15
3.1.1	Het Gooi	15
3.1.1.1	Inleiding	15
3.1.1.2	Landbouwgronden	16
3.1.2	De Vechtstreek	18
3.2	Niet-agrarisch grondgebruik	19
3.2.1	Grondstoffenwinning	19
3.2.2	Natuurgebieden	22
3.2.3	Recreatie	23
3.2.4	Militair gebruik	23
3.2.5	Sanatoria	23
3.2.6.	Kolonies	24
3.2.7	Tuinstad Miranda	24
4.	Infrastructuur	25
4.1	Landwegen	25
4.2	Waterwegen	27
4.3	Dijken en kaden	28
4.4	Spoor- en tramwegen	29
4.5	Militaire infrastructuur	30
5.	Nederzettingsstructuur	35
5.1	Algemeen	35
5.1.1	Algemene structuur in het Gooi	35
5.1.2	Algemene structuur in de Vechtstreek	35
5.1.3	Bevolkingsontwikkeling	35
5.2	Steden algemeen	36
5.2.1	Weesp	36
5.2.2	Muiden	36
5.2.3	Naarden	37
5.3	Dorpen	38
5.3.1	Het Gooi	38
5.3.2	Hilversum	40
5.3.3	De Vechtstreek	41
5.4	Verspreide bewoning	42
6.	Objecten/Gebouwen/Complexen	45
6.1	Agrarische bebouwing	45
6.2	Gebouwen in de verdedigingslijnes	45
6.3	Villa's	45
7.	Gebieden met bijzondere waarden	47

Geraadpleegde werken 49

Bijlage 1 51

Bijlage 2 53

Herkomst afbeeldingen 55

Afbeeldingen 57

Colofon 75

Verantwoording

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is ontwikkeld op initiatief van de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur om geheel Nederland te inventariseren op het gebied van architectuur en stedenbouw uit de periode 1850-1940. Het project wordt, in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, uitgevoerd door de provincies en de vier grote steden.

De doelstellingen van het MIP zijn:

- het verkrijgen van een landelijk overzicht van jongere bouwkunst en stedenbouw uit de periode midden 19de eeuw - Tweede Wereldoorlog;
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode midden 19de eeuw - Tweede Wereldoorlog;
- basisgegevens aan te leveren voor wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedenbouwkundig, historisch-geografisch en/of industrieel-archeologisch terrein;
- bouwstenen aandragen voor te ontwikkelen beleid van de drie bestuurslagen ten aanzien van ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg en als basis voor planologische en stedenbouwkundige afwegingen;
- selectie- en registratie-activiteiten van de drie bestuurslagen ten aanzien van objecten, ensembles, structuren en gezichten mogelijk te maken.

Voor de uitvoering van de werkzaamheden zijn de provincies in regio's onderverdeeld. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt het werk per gemeente verricht. Van elk inventarisatiegebied en van elke gemeente wordt een beschrijving gemaakt waarin geografische, sociaal-economische en stedenbouwkundige ontwikkelingen binnen het betreffende gebied c.q. gemeente worden geschetst, toegespitst op de periode 1850-1940. Voorts worden waardevolle gebouwen en ruimtelijke structuren uit de betreffende periode in beeld gebracht.

De nu volgende beschrijving richt zich op het grote verband tussen geografische, sociaal-economische en cultuurhistorische ontwikkelingen in de MIP-regio Gooi- en Vechtstreek. Voor meer gedetailleerde informatie omtrent de gemeenten binnen de regio kunnen de desbetreffende MIP-gemeentebeschrijvingen worden geraadpleegd.

De regiobeschrijving is tot stand gekomen op basis van vergelijking van kaartbeelden uit circa 1850, 1900 en 1940, literatuuronderzoek en inventarisatie in het veld.

De opzet volgt het model voor een regiobeschrijving van drs. L. Prins, Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1988. Hieraan is een overzicht van de gebieden met bijzondere waarden toegevoegd.

De regiobeschrijving Gooi- en Vechtstreek werd samengesteld door ir. J.A. van der Hoeve, als inventarisator jongere bouwkunst op tijdelijke basis verbonden aan de Provincie Noord-Holland.

Speciale dank gaat uit naar mw. drs. N.C. van Goor, die de voorlopige teksten heeft gecorrigeerd en van commentaar heeft voorzien.

Haarlem, juni 1992

I. Inleiding

De Vechtstreek en het Gooi liggen in het zuidwesten van de provincie Noord-Holland. Het Gooi is het oostelijke deel van dit gebied en bestaat uit de gemeenten Blaricum, Bussum, Hilversum, Huizen, Laren en Naarden. De Vechtstreek is het westelijke deel van het gebied en bestaat uit de gemeenten 's-Graveland, Muiden, Nederhorst den Berg en Weesp. De begrenzing tussen deze twee streken is enigszins diffuus. De gemeente Naarden ligt gedeeltelijk in het Gooi (oostelijke deel) en gedeeltelijk in de Vechtstreek (westelijke deel). De huidige gemeente 's-Graveland is een samenvoeging van twee voormalige gemeenten in de Vechtstreek (Kortenhoef en Ankeveen) en de oude gemeente 's-Graveland, die op de westrand van het Gooi lag. Na de afgravingen ten behoeve de aanleg van de reeks landgoederen in 1625 e.v. wordt 's-Graveland door velen niet meer tot het Gooi gerekend.

De gemeentegrenzen in het Gooi en de Vechtstreek zijn in de periode 1850-1990 slechts op enkele punten gewijzigd. De voornaamste grenswijzigingen hebben plaatsgevonden tussen Hilversum en Bussum (1887, 1902), waarbij 201 ha grond van Hilversum aan Bussum is toegevoegd.

Een belangrijke wijziging van de gemeentegrenzen heeft plaatsgevonden in 1966, toen de gemeente Weesperkarspel is opgeheven en verdeeld tussen de gemeenten Weesp, Naarden, 's-Graveland en Amsterdam. Tevens zijn in 1966 de gemeente Ankeveen, Kortenhoef en 's-Graveland samengevoegd tot de nieuwe gemeente 's-Graveland.

In dit rapport zal onder de gemeente Weesp worden verstaan: het grondgebied van de oude gemeente Weesp met inbegrip van het grondgebied van de gemeente Weesperkarspel dat in 1966 aan de gemeente Weesp is toegedeeld. Onder de gemeente 's-Graveland worden ook de oude gemeenten Ankeveen en Kortenhoef gevat.

Het Gooi en de Vechtstreek zijn ten behoeve van het MIP samengevoegd, omdat deze gebieden veel gemeen hebben in hun ontstaansgeschiedenis, in geografisch en in historisch opzicht. Beide gebieden zijn reeds lange tijd in bestuurlijke en administratieve zin verenigd in verschillende samenwerkingsverbanden.

Voor de uitvoering van het MIP in de provincie Noord-Holland zijn in totaal 10 inventarisatiegebieden aangewezen:

1. Texel
2. Noorderkwartier
3. Westfriesland
4. Waterland
5. Amsterdam met de exclave Bijlmermeer en Driemond
6. Gooi- en Vechtstreek
7. Meerlanden
8. Zuid-Kennemerland
9. IJmond en Zaanstreek
10. Noord-Kennemerland

Inventarisatiegebied 5 (Amsterdam) is beschreven en geïnventariseerd door een MIP-team van de gemeente Amsterdam, geheel onafhankelijk van de Provincie Noord-Holland.

Het Gooi heeft een sterke verwantschap met de Utrechtse heuvelrug (provincie Utrecht), dat als inventarisatiegebied is beschreven in het MIP in de provincie Utrecht. De Hollandse Vechtstreek vertoont veel verwantschap met de Utrechtse Vechtstreek, die als het deelgebied "Veenweidegebied" is beschreven in het MIP van de provincie Utrecht. De huidige grenzen tussen de Utrechtse en Noord-Hollandse Vechtstreek dateren pas uit 1819.

Het deelgebied Gooi- en Vechtstreek wordt begrensd door de gemeente Lelystad (provincie Flevoland), de gemeenten Eemnes, Baarn, Maartensdijk, Loosdrecht, Loenen en Abcoude (alle in de provincie Utrecht gelegen) en de gemeenten Diemen en Amsterdam (beide in de provincie Noord-Holland gelegen).

Het gebied heeft een totaal oppervlakte van 23.662 ha, waarvan 18.286 ha land en 5.377 ha binnenwateren. De (zes) gemeenten in het Gooi hebben een oppervlakte van 13.840 ha, waarvan 11.466 ha land. De (vier) gemeenten in de Vechtstreek hebben een totaal oppervlakte 9.822 ha, waarvan 6.820 ha land.

(Zie afbeeldingen 1 t/m 4.)

2. Bodemgesteldheid

2.1 Bodem

In het Pliocen en de eerste fase van het Pleistoceen (ruim 500.000 jaar geleden) waren het Gooi en de Vechtstreek geheel bedekt door zee. Er werd in deze periode een zeer dikke laag zand afgezet. In een volgende fase van het Pleistoceen werd het aanmerkelijk kouder en nam de hoeveelheid landijs toe. Als gevolg daarvan daalde de zeespiegel dusdanig, dat ons gebied droogviel. Het werd toen onderdeel van de stroomgebieden van de rivieren de Rijn, Maas, Weser en Elbe. Deze rivieren hebben hier dikke lagen zand en grind in verschillende formaties afgezet.

In de voorlaatste ijstijd (Saalien of Riss-ijstijd, ca. 300.000 tot 200.000 jaar geleden) schoof een brede ijslob vanuit het noorden over Nederland, via de bestaande rivierdalen. Daarbij schoof het ijs enorme hoeveelheden grof (rivier)zand en grind uit de bodem voor zich uit. Hierin bevonden zich kleine hoeveelheden keileem en zwerfkeien. Langs de uiterste grenzen van het landijs ontstonden stuwwallen, die in verschillende fasen van voortstuwing en terugtrekking tot een stuwwallen-complex uitgroeiden. Het Gooi en de Utrechtse heuvelrug vormen het westelijke deel van dit complex. Het gebied, waarover het ijs zich verplaatste, is door het ijs op onregelmatige wijze uitgeschuurd. Plaatselijk ontstonden diepe dalen.

In verschillende stuwingsfasen zijn in het Gooi en de Vechtstreek twee achter elkaar gelegen stuwwallen ontstaan. De westelijke of buitenste stuwwal bij Hilversum (+25 m NAP) vindt zijn vervolg in de grindhoudende opduikingen van Ankeveen, Nederhorst den Berg, Abcoude en de Bijlmer. De oostelijke of binnenste stuwwal bij Huizen en Laren vindt zijn vervolg in de zandopduikingen in de Nieuwe Keverdijkschepolder bij Weesp (zandkoppen) en de Kavelberg te Muiderberg (+7,5 m NAP). Tussen Laren en Huizen heeft de binnenste wal een aftakking, de kleine stuwwal. Deze is vermoedelijk in een derde stuwingsfase gevormd.

In warmere perioden van de ijstijd smolt er veel ijs, waardoor er zand uit de wallen spoelde en als smeltwaterafzetting is neergelegd. De vlakten tussen Weesp en Muiden en de vlakte ten noorden van Hilversum (waarop Bussum en Naarden liggen) danken hieraan hun bestaan.

In de laatste ijstijd (het Weichselien of Würmijstijd) bereikte het ijs ons land niet, maar deed hier wel een toendraklimaat ontstaan. Omdat begroeiing toen vrijwel volledig ontbrak had de wind vrij spel. Door de vele zandverstuivingen is aan de voet van de stuwwallen een dik pakket (fijn) dekzand afgezet. Deze zijn ten westen van 's-Graveland (grotendeels vergraven) bij Muiderberg, Nederhorst den Berg en de Nieuwe Keverdijksche polder (in opgestuwde vorm) aan te treffen.

Door de temperatuurstijging gedurende het Holoceen (10000 jaar geleden) smolt zeer veel landijs. Hierdoor ontstond een aanzienlijke stijging van de zeespiegel, nam het verval in de rivieren af en steeg het grondwater. In deze periode (ca. 4500 jaar geleden) heeft de Vecht zich een weg langs en door de stuwwallen gebaad. In de Vechtstreek ontstonden uitgebreide moerasgebieden en natuurlijke zoetwatermeren (Naardermeer en Horstermeer, die in open verbinding met de Vecht en de zee stonden. In dit moerasgebied werd veen gevormd, dat op enige plekken een aanzienlijke dikte bereikte (ca. 4 meter).

De Vecht stroomde oorspronkelijk vrij en onbedijkt door het land, waardoor talrijke overstromingen plaatsvonden. Aan weerszijden van de stroombedding werd materiaal afgezet: langs de rivier werden de grovere zanddelen afgezet (oeverwallen) en verderop rivierklei, dat uitwigde tegen het intussen ontstane veen.

Ten noorden van Loenen heeft de Vecht nauwelijks oeverwallen kunnen vormen door de vele overstromingen van zee. Hierbij werd steeds veen weggeslagen en werden lagen zeelei afgezet. Hiermee ontstond een afwisseling in lagen veen en klei. In de huidige kuststrook tussen Muiden en Naarden bestaat de bovenlaag geheel uit (jonge) zeelei.

Het noordelijk deel van de Eemdelta en het gebied ten noorden van Muiden liggen in het gebied, dat door de schurende werking van het ijs sterk is uitgesleten. Bij stijging van het zeewater ontstond hier een onregelmatig gevormde binnenzee. Hier werden door de zee omvangrijke hoeveelheden zand en klei afgezet. Het gebied van de huidige Eemdelta, de Eemzee, slibde langzaam geheel dicht.

In een recenter verleden (ca. 1000-1500 na Chr.) ontstonden ook hier uitgebreide moerassen, waardoor ook in de Eemdelta veen ontstond. Zowel door de zee als de rivier de Eem zijn stukken veen weggeslagen en is klei afgezet.

Menselijke invloed in de Vechtstreek:

In de middeleeuwen (sedert de 10de eeuw) is men begonnen met groot-schalige ontginningen. Deze zijn aangevangen langs de oeverwallen van de Vecht en zijn in oostelijke richting voortgezet. Na de aanleg van zeedijken en rivierdijken (12de en 13de eeuw) is men ook gestart met de ontginning van de noordelijke delen van het gebied. De laatste gebieden zijn in de 17de eeuw ontgonnen.

De ontginningen vonden in eerste instantie plaats ten behoeve van de landbouw. Echter sedert de 14de eeuw is in het zuidelijk deel van de Vechtstreek veel veen vergraven ten behoeve van de turfwinning. Daarbij werd het land tot aan het grondwaterpeil vergraven. Van de 16de tot en met de 20ste eeuw werd ook veen gebaggerd, waarbij een landschap van petgaten (uitgravingen) en legakkers (smalle stroken land) overbleef. Door recente zandwinning, watersport en stormen is dit landschap verspoeld tot binnenmeren (bij Ankeveen en Nederhorst den Berg).

De zakking van de bodem door oxydatie en inklinken van het veen is er de oorzaak van dat vrijwel alle veengebieden in de Vechtstreek beneden zeeniveau liggen en sedert de 16de en 17de eeuw kunstmatig moeten worden bemalen.

In de vroege 17de eeuw zijn de beide grote meren (Naardermeer en Horstermeer) drooggemalen. Beide polders zijn vanwege de problemen met kwelwater opgegeven en vervielen daarna tot moerasgebieden. Pas in 1882 lukte het de Horstermeer blijvend droog te malen. Voor het Naardermeer is dit niet gelukt.

Nieuwe gronden werden alleen nog gevormd bij dijkdoorbraken, waarbij tot diep in het land nieuwe zee- of rivierklei werd afgezet: de zogenaamde overslaggronden.

Menselijke invloed: Gooi

Op enkele plaatsen op de flanken van de stuwwallen hebben in en na de middeleeuwen zandverstuivingen plaatsgevonden, die hun oorzaak vonden in vernieling van de natuur door de mens (o.a. overbeweiding, strooisel- en plaggenwinning, verwaarlozing). Door herbebossing zijn zandverstuivingen thans vrijwel nergens meer mogelijk.

Vooraf aan de westzijde van het Gooi zijn tussen de 17de en 20ste eeuw grote delen van de smeltwaterafzettingen vergraven, ten behoeve van de zandwinning.

Veel van de 19de-en 20ste-eeuwse afzandingen zijn ten behoeve van het in gebruik nemen als bouwterrein weer opgehoogd, veelal door plaatselijke zandwinning (graven van waterpartijen).

De bouwlanden rond de dorpen (engen) hebben door eeuwenlange bemesting een humeus ophogingsdek gekregen. Deze gronden worden tegenwoordig "enkeerdgronden" genoemd. Het grootste deel van deze gronden is na 1870 onder dorpsuitbreidingen verdwenen.

(Zie afbeelding 7.)

2.2 Reliëf

Op de Gooise zandgronden zijn hoogten te meten tot een maximum van +36,4 m NAP (de Tafelberg op de grens van Huizen en Blaricum). Aan de westzijde gaat de zandgrond van het Gooi geleidelijk over in de lage veen/kleigebieden ten westen van Naarden en Hilversum, die van -1,0 m NAP (Hilversumse Meent) tot +0,4 m NAP (bij de Koedijk te Bussum) meten. Het gebied rond Naarden is afgegraven tot ca. +0,3 m NAP. Ten noordoosten van de vesting ligt een laag terrein, dat tot -0,4 m NAP reikt.

Aan de oostzijde van het Gooi ligt de Oostermeent, waar de hoogten variëren van +0,4 m tot +2,6 m NAP.

In de Vechtstreek varieert het bodempeil tussen -0,6 m NAP bij de Zeedijk ten oosten van Muiden en de polders bij Kortenhoef tot -1,8 m NAP in de Bloemendalerpolder. De polders in de gemeente Naarden hebben een peil tussen -0,3 en -0,8 m NAP.

De 's-Gravelandsche Polder is afgegraven tot +0,1 tot +0,8 m NAP. De droogmakerij de Horstermeerpolder heeft een peil, dat varieert tussen -2,2 en -3,0 m NAP.

2.3 Afwatering

2.3.1 Het Gooi

De afwatering van het grootste deel van het Gooi geschiedt als vanouds op natuurlijke wijze door afvloeiing van water via de bodem. De voornaamste grondwaterstroom loopt naar het westen, naar de Vechtstreek. Het Gooise water manifesteert zich hier als kwelwater, voornamelijk in het Naardermeer en de Horstermeerpolder.

Bij de zandafgravingen in het noorden en westen van het Gooi is een stelsel van zandsloten aangelegd, die in de eerste plaats voor het transport van het zand diende. Deze sloten functioneren echter tevens als afwateringsstelsel voor het regenwater. Het water wordt via deze sloten op natuurlijke wijze afgevoerd naar de wateren van de Boezem van de 's-Gravelandsevaart (zie: 2.3.2).

Sedert ca. 1900 zijn grote delen van deze afgezande gebieden bebouwd, waarbij een deel van dit afwateringsstelsel weer is gedempt. Deze gebieden maken deel uit van de bebouwde kom. De bebouwde kom van zowel Bussum, Hilversum als Naarden watert via een ondergronds rioolstelsel af op wateren van de Boezem van de 's-Gravelandsche Vaart.

De Oostermeent bij Huizen en Blaricum waterde bij eb rechtstreeks af op de Zuiderzee, via acht sluisjes in de zomerkade. Ook nu nog watert dit (intussen deels bebouwde) gebied op natuurlijke wijze af op het IJsselmeer.

Het noordwestelijke deel van de Hilversumse of Gooise Meent is het enige gebied in het Gooi, dat reeds in de periode 1850-1940 bemalen werd. Aanvankelijk geschiedde dat door een molen, sedert ca. 1900 door een gemaal. Zowel de molen als het gemaal sloegen uit op de 's-Gravelandsche Vaart.

Terreinen in het oosten van de gemeenten Blaricum en Laren (onder andere de bouwvenen in Blaricum) wateren af op de Gooiergracht die sedert ca. 1950 kunstmatig bemalen wordt.

2.3.2 De Vechtstreek

Omdat vrijwel de gehele Vechtstreek beneden het NAP ligt, geschiedt de afwatering kunstmatig. Hiertoe is het gebied ingedeeld in polders, waaruit het overtollige water wordt uitgeslagen op stelsels van boezemwateren. Dit geldt overigens ook voor de geheel vergraven polder in het zuidelijke deel van de Vechtstreek (gemeenten 's-Graveland en Nederhorst den Berg).

De meeste gebieden in de Vechtstreek zijn tussen de 10de en 16de eeuw ontgonnen. Aanvankelijk waterden deze gebieden nog op natuurlijke wijze af. Door oxidatie en klink van het veen zakte het bodempeil zodanig dat de meeste gebieden in de 16de en 17de eeuw te drassig werden voor de landbouw. Om dit te verhelpen zijn in deze periode polders gevormd, waar de waterstand met behulp van molens geregeld kon worden. In de loop van de 19de en 20ste eeuw zijn de molens vervangen door gemalen met stoommachines. In verband met de veel grotere kracht van deze stoomgemalen zijn tegelijkertijd veel polders samengevoegd.

In de loop van de 20ste eeuw zijn alle stoommachines in de gemalen vervangen door oliemotoren (petroleum of ruwolie) of elektrische motoren.

In deze afwatering zijn drie stelsels van wateren te onderscheiden: de Amstellandboezem, de boezem van de 's-Gravelandsche Vaart c.a. en de Vechtboezem. Bij de vele samenvoegingen van polders in de 19de eeuw zijn overigens enkele polders in Weesp en Muiden van afwateringsgebied gewijzigd.

De voornaamste wateren van de Boezem van de 's-Gravelandsche Vaart zijn de Naardertrekvaart, Bussummervaart, Karnemelksloot, 's-Gravelandsche Vaart, het Luye Gat, de Kwakel en de vestinggrachten van Muiden en Naarden. Deze waterwegen wateren direct of indirect af op de Vecht, die op haar beurt op natuurlijke wijze afwatert op de voormalige Zuiderzee.

In de Vechtstreek wateren de polders ten noorden van het Naardermeer en de Tocht (de in 1623 gegraven uitwatering van het Naardermeer) en de polders tussen de Kees-Jan Toonekade en de 's-Gravelandsche Vaart af op de boezem van de 's-Gravelandsche Vaart.

De voornaamste wateren van de Amstellandboezem in de Vechtstreek zijn: het Amsterdam-Rijnkanaal, de Weespertrekvaart, het Smal-Weesp en de Muidertrekvaart. Het overtollige water van de Amstellandboezem wordt uitgeslagen op de boezem van het Noordzeekanaal, de stadswateren van Amsterdam en het IJsselmeer. Alle polders ten westen van de Vecht, behalve de Bloemendalerpolder, wateren af op de Amstellandboezem.

De voornaamste wateren van de Vechtboezem zijn de Hilversumsche Vaart, de uitwatering van de Horstermeerpolder en de Nieuwe Vecht (tot de demping in 1971 en 1979).

Deze wateren af op de Vecht. Alle polders in de gemeenten Nederhorst den Berg en 's-Graveland (behalve de Hoilands-Ankeveensepolder, de 's-Gravelandsepolder en de bebouwde kom van 's-Graveland), de Bloemendalerpolder (gemeente Weesp en Muiden), de Nieuwe Keverdijker polder en het Naardermeer wateren af op de wateren van de Vechtboezem.

De buitendijkse gebieden tussen Muiden en de hoge gronden bij Naarden waterden van oorsprong op natuurlijke wijze af op de Zuiderzee, via sluisjes in de zomerkade. Na de sluiting van de Zuiderzee in 1932

wateren deze gebieden indirect af op de Naardertrekvaart en de stadsgrachten van Naarden, beide deel uitmakend van de Boezem van de 's-Gravelandsevaart.

In een klein gebied bij Muiderberg vloeit het overtollige regenwater rechtstreeks af via de bodem, die daar uit zandgrond bestaat.

3. Grondgebruik

3.1 Agrarisch grondgebruik

3.1.1 Het Gooi

3.1.1.1 Inleiding

a. Periode tot de 16de eeuw:

Na pré-historische bewoning is het Gooi gedurende vele eeuwen niet bewoond geweest. Pas aan het eind van de 8ste eeuw vond een herkolonisatie plaats. Toen zijn op de oost- en noordrand van het Gooi enige dorpen gesticht: Laren, Huizen en Oud-Naarden. Vanuit deze bewoningskernen is het omliggende land ontgonnen. Toen na zekere tijd de direct omliggende gronden waren ontgonnen, werden nieuwe dorpen op korte afstand van de oude kernen (2 à 3 km) gesticht. Vanuit deze nieuwe dorpen werden weer de omliggende gronden ontgonnen. Deze dorpen zijn Hilversum, Blaricum en (Oud) Bussum, die in de 9de of 10de eeuw moeten zijn gesticht. De ontginningen waren het resultaat van gezamenlijke inspanningen, en ook het grondgebruik was gemeenschappelijk. De landbouw was weinig intensief door toepassing van het drieslagstelsel. Daarnaast verarmde de bodem zeer snel door het slechte beheer, waarbij het land even snel weer werd verlaten als ontgonnen. Reeds in de middeleeuwen was de hoeveelheid "woeste grond" schrikbarend teruggelopen: de meeste bossen waren reeds gekapt. Om het resterende woest land voor exploitatie te behouden en de landbouwgrond goed te beheren is omstreeks 1307 een Marke opgericht, die tot 1979 heeft bestaan. De graven van Holland hebben het gebruiksrecht van de grond in het Gooi afgestaan aan de bewoners, op voorwaarde dat het beheer zou geschieden door een markegenootschap. Het bestuur van deze marke moest het gemeenschappelijk gebruik van deze gronden regelen. Reeds in het midden van de 15de eeuw (schaarbrief van 1442) werden de gebruiksrechten voor de bevolking beperkt tot de oorspronkelijke Gooise bevolking, de zogenaamde Erfgooiers. Door de toename van niet-gerechtigde bewoners van het Gooi werden in de loop van de tijd steeds meer terreinen aan particulieren verkocht, hoewel men daartoe feitelijk niet gerechtigd was. Immers de grond was eigendom van de Staat (als opvolger van de graven van Holland), terwijl de Gooise bevolking slechts het gebruiksrecht had.

b. 16de tot 19de eeuw:

Gedurende de middeleeuwen bleek de markeorganisatie een doeltreffende methode om voor een groot aantal mensen een zeker bestaan op te bouwen. Met de toename van de bevolking in het Gooi bleek de organisatie slechts te handhaven door het aantal gerechtigden steeds verder te beperken. Daarnaast werd sedert de 16de en 17de eeuw de vraag naar grond voor andere doeleinden steeds groter (buitenplaatsen e.d.).

In de 19de eeuw is het gemeenschappelijk gebruik van de grond nadelig gebleken in de concurrentie-positie van de Gooise boer. Het systeem bevorderde de handhaving van kleinschalige bedrijven, met name door de beperkingen in het aantal stuks vee dat een ieder kon weiden op de Meent. Hierdoor waren de boeren gedwongen een gemengd bedrijf te blijven voeren. Vooral in de twintigste eeuw, waar de landbouw steeds grootschaliger en gespecialiseerder werd, bleek het gemeenschappelijk gebruik contraproductief. De verdringing van de landbouw in het Gooi blijkt dus bevorderd te zijn door het behoud van de organisatie. De landbouw in het Gooi berustte op bepaalde verhoudingen tussen het akkerland (engen), de meenten (weiden) en woeste grond (bos en heide). De verhoudingen zijn in de loop der tijd aan wijzigingen onderhevig

geweest, waarbij de hoeveelheid akkerland toenam en het woest land werd teruggedrongen. De akkerbouwgronden en woeste gronden werden in oorsprong gemeenschappelijk gebruikt, terwijl de meenten, maatlanden (rietlanden) en veengebieden administratief waren verdeeld over de Gooise dorpen.

(Zie afbeelding 5.)

c. Na de 19de eeuw:

In de 19de eeuw werden de voormalige grafelijke eigendommen in het Gooi beheerd door de Dienst der Domeinen. Het eigendom van deze gronden was in handen van deze Dienst, maar ze waren belast met de gebruiksrechten van de Erfgooiers. Om deze gebruiksrechten af te kopen werden de gronden in 1836 en 1843 verdeeld tussen de marke (de "Vereniging van Stad en Lande van Gooiland") en de Staat. Hierbij nam de Staat genoeg van ongeveer 1/3 deel van de grond, ten einde deze zonder gebruiksrechten te kunnen verkopen. Bij deze verkoop kwamen vele gronden in particulier bezit van Gooise boeren en van grootgrondbezitters uit Amsterdam. Deze laatste gebruikten de gronden ofwel voor het stichten of uitbreiden van hun landgoederen ofwel voor het aanplanten van exploitatiebossen.

Als gevolg van deze verdeling verkreeg de Vereniging de volledige beschikking over ca. 2/3 van de gemene grond. Daarmee was verkoop van grond aanzienlijk vereenvoudigd. Tijdens de landbouwcrisis aan het eind van de 19de eeuw werd veel grond verkocht aan exploitanten en forenzen uit Amsterdam en omgeving, die er villa's lieten bouwen.

3.1.1.2 Landbouwgronden

Engen of akkerlanden:

De engen of akkerlanden lagen direct bij de dorpen, meestal in een band rond de kern. Ze waren in percelen verdeeld door houtwallen en houtsingels. Sedert de 15de eeuw werden de engen bemest met potstalmest (een mengsel van schapemest en heideplaggen), wat de opbrengst aanzienlijk verhoogde. Op deze dorpsakkers werd oorspronkelijk voornamelijk rogge en gerst verbouwd. In de 15de eeuw werd gestart met de verbouw van boekweit. Dat bleek zo succesvol, dat dit al spoedig het belangrijkste gewas werd. Pas aan het eind van de 19de eeuw werd boekweit als belangrijkste gewas verdrongen.

Vanouds werd een beperkt aantal percelen gebruikt voor het telen van hakhout. Na 1860 werd een toenemend aantal (onrendabele) percelen omgezet in hakhoutpercelen.

In recentere tijden werden ook knollen, maïs en aardappelen verbouwd.

Tussen de 15de en 19de eeuw zijn vrijwel alle gronden op de engen verkocht, voornamelijk aan particuliere gebruikers. Daarnaast is een deel van de engen verkocht aan lieden van buiten het Gooi ten behoeve van de stichting van buitenplaatsen, voor de afgraving van zand of ten behoeve van de bosbouw.

In de eerste grote bouw golf (ca. 1874-1900) verkocht een groot aantal keuterboeren hun land op de engen, aangezien zij door de landbouwcrisis in problemen waren gekomen. Vooral de grond rondom de kernen was geliefd bij de villabouwers. Bij de bouw golf van de eerste decennia van deze eeuw werden steeds grotere delen van de engen bebouwd. Dit werd nog aangemoedigd door de aanbeveling van de "Centrale Schoonheidscommissie voor het Gooi" uit 1925, die stelde dat de bouw nog slechts op de akkers mocht plaatsvinden om de heide als natuurgebieden te behouden. Na de Tweede Wereldoorlog zijn nog grote delen van de engen bebouwd. Slechts in Huizen, Blaricum en Laren zijn nog (kleine) gedeelten van de engen behouden gebleven, die nog steeds voor de akkerbouw gebruikt worden.

Woeste gronden:

De woeste gronden lagen op de hoogste punten van het Gooi tussen de bewoningskernen in.

In de bossen werd voornamelijk (bouw)hout gekapt. Door illegale kap was echter in de 17de eeuw vrijwel alle oerbos verdwenen. Het resterende bos werd streng beheerd.

Vanaf de 17de eeuw werden veel nieuwe bossen aangeplant bij buitenplaatsen (sterrebossen en wandelbossen), maar deze speelden geen rol in de Gooise landbouw.

De heide was de plaats om leem, zand, grind en keien te graven en heideplaggen te steken. Er was bepaald dat er slechts dagwinning mocht plaatsvinden, voor eigen gebruik. Uitvoer was ten strengste verboden. Sedert de 15de eeuw werden op de heide schapen gehouden, zowel voor de mest als voor de wol. Het aantal schapen nam sterk toe, tot een maximum van ca. 3000 (in 1866). Daarna nam het aantal schapen sterk af (1880: 1476, 1900: 652 en 1910: 70). Enerzijds nam de vraag naar potstalmest sterk af door de opkomst van kunstmest en de inkrimping van de landbouw in het Gooi. En anderzijds nam de vraag naar wol af door concurrentie van Australische wol en de opkomst van de katoenindustrie.

Bij de grondverdeling van 1836 en 1843 had de Staat voornamelijk heideland in handen gekregen. Deze werd vervolgens in percelen verkocht. De heide werd vervolgens ontgonnen tot landbouwgrond, in gebruik genomen als exploitatiebos voor houtbouw (naaldhout voor de mijnbouw) of ingericht als buitenplaats (o.a. Einde Gooi, Heidepark en Monnikenberg).

Ook in deze eeuw zijn nog omvangrijke gedeelten van de heide met bos aangeplant: onder andere bij het Hilversums Wasmeer en op het landgoed Bikbergen (1918-1939).

Tussen ca. 1875 en 1930 zijn op vele plekken in de heidegronden villa's gebouwd, vooral langs de doorgaande wegen. Op die wijze werd steeds meer van de heide afgeknabbeld. Omdat de heide al zeer vroeg als belangrijk natuurgebied werd beschouwd, kwamen er steeds meer bezwaren tegen het gebruik van de heide als bouw- of exploitatiegrond. In 1925 verscheen een rapport van de Centrale Schoonheidscommissie, dat aangaf dat bebouwing van de heide moest worden geweerd. Nieuwe aanslagen op de heide waren de aanleiding om het Goois Natuurreservaat op te richten. De hiertoe opgerichte Stichting Gooisch Natuurreservaat kocht in 1933 ca. 1524 ha heidegrond (zie blz. ??)

Meent (gemeenschappelijke weiden):

De meenten liggen op de laagste plekken in het Gooi, op overgangszones met de omliggende lagere veen-kleigebieden in de Eemdelta, Vechtdelta en het kustgebied.

De hoeveelheid Meentlanden (gemene weiden) was voor de 14de eeuw zeer groot. Tussen de 14de en 17de eeuw zijn zeer grote delen door de Zuiderzee en het Naardermeer verspoeld. Aangezien niet alle Gooise plaatsen hun eigen Meentgronden hadden, waren de meenten in oorsprong administratief verdeeld tussen de Gooise dorpen.

In 1900 waren de voornaamste meenten: de Gooise of Hilversumse Meent en de Oostermeent. De overige Meenten waren: gedeelten van de buitendijkse landen bij Naarden, een deel van de weiden bij de Keverdijk en enige terreinen rond het Naardermeer. De als weiden ingerichte afgegraven terreinen bij Hilversum, Naarden en Bussum waren voornamelijk privébezit.

Omdat de Hilversumse Meent zeer slecht en vochtig land was, werd kort voor 1900 een stoomgemaal gebouwd. De kunstmatige beheersing van het grondwaterpeil betekende slechts een geringe verbetering. Tussen

1917 en 1930 zijn achtereenvolgens de Hilversumse Meent, de Oostermeent en de Naardermeent door de Nederlandsche Heidemaatschappij in blokken verkaveld en verbeterd.

De Meentlanden zijn het langste gemene landen gebleven. Slechts bij hoge uitzonderingen werd meentland verkocht, bijvoorbeeld voor de aanleg van de Huizer haven (1854) en de aanleg van de zenderparken (1927, 1928) op de Oostermeent.

In de jaren zeventig van de 20ste eeuw zijn grote delen van de Meenten verkocht ten behoeve van de bouw van woonwijken. Op dit moment zijn nog slechts gedeelten van de Oostermeent en de Hilversumse Meent onbebouwd.

Overige gebieden:

Langs de randen van het Gooi lagen de "gemene venen", waar de erfgooiers voor eigen gebruik turf konden winnen. Het belangrijkste restant hiervan zijn de Blaricumse Bouwvenen. Deze venen waren administratief verdeeld tussen de Gooise gemeenten. Reeds in de 18de eeuw waren deze venen afgegraven en in gebruik genomen als kampen (akkerlanden). Momenteel is de helft van dit gebied bebouwd (ca. 1975) en de andere helft ingericht als weiland.

Aan de kust lagen de Maatlanden of rietlanden. Deze gebieden waren administratief verdeeld tussen de Gooise gemeenten. De naamgeving wijst hier nog steeds op. Op deze terreinen werd riet gewonnen. Bij de kadastrale grenscorrecties van 1824 zijn deze gebieden ingedeeld bij de gemeenten Blaricum en Huizen.

3.1.2' De Vechtstreek

Over het algemeen wordt aangenomen dat de Vechtstreek na een lange periode van onbewoonbaarheid omstreeks 500 na Chr. weer langzaam werd geoccupeerd. De eerste bewoning vond plaats op de hogere punten in het landschap.

In de 10de en 11de eeuw waren de waterstaatkundige omstandigheden zodanig verbeterd, dat men een start kon maken met de grootschalige systematische ontginning van de streek. In de loop van de 15de of 16de eeuw waren deze ontginningen voltooid. Het overgrote deel van deze ontginningen is geschied door kolonisten, die elk veelal één perceel voor eigen gebruik in cultuur brachten. Door opdelingen en samenvoegingen is de oude ontginningsparcellering in de loop der tijd gewijzigd. Van slechts enkele gebieden is bekend, dat ze in oorsprong gemeen bezit waren. In de 17de eeuw werden de laatste ontginningen in de Vechtstreek ondernomen. Deze bestonden uit de afgraving van zandvlaktes bij 's-Graveland en Muiderberg en het droogmalen van de grote meren. Het Horstermeer werd in 1612 drooggemalen en het Naardermeer in 1617. Beide meren moesten vanwege de (toen) onoverwinnelijke problemen met het kwelwater weer worden prijsgegeven. Pas in 1882 slaagde men erin het Horstermeer met stoomkracht droog te malen en droog te houden. Het Naardermeer moest na een aanvankelijk succes in 1886 weer prijs worden gegeven.

In eerste instantie werden de nieuw ontgonnen gebieden in gebruik genomen voor de verbouw van voornamelijk rogge en haver. Weilanden waren schaars. Vanaf de 14de eeuw werd een toenemend aantal terreinen afgegraven voor de veenwinning (turf). Aanvankelijk geschiedde dit slechts in droge winning, waarna deze gebieden weer verkaveld werden om ze in gebruik te nemen als akkerland. Vanaf de 16de eeuw werd in het zuiden van de Vechtstreek ook veen gebaggerd, waarbij gronden tot ver onder het grondwaterpeil werden vergraven. Omdat men daarbij op een onvruchtbare ondergrond stuitte, werden deze gebieden niet opnieuw ontgonnen.

Tot in de 16de eeuw werden alle gronden op natuurlijke wijze af via sloten en weteringen. Door oxidatie en klink van het veen zakte de bodem zodanig, dat het land te vochtig werd voor de landbouw. Om dit te verhelpen zijn polders gevormd, waar de grondwaterstand kunstmatig werd beheerst. Ondanks de bemaling moest men in de loop van de 18de en 19de eeuw op vele plaatsen overstappen van akkerbouw op veeteelt. Door de voortgaande zakking van de bodem was het nog slechts mogelijk grasland te exploiteren. In de loop van de 19de eeuw was vrijwel al het akkerland verdrongen door weiland. Momenteel wordt er vrijwel uitsluitend veeteelt bedreven.

In het zuiden van de Vechtstreek (Ankeveen, Kortenhoeft en Nederhorst den Berg) werd in het begin van de 20ste eeuw de ruwe tuinbouw geïntroduceerd, waarvan kool als voornaamste produkt moet worden genoemd. In de Horstermeer te Nederhorst den Berg wordt sedert 1917 ook de tuinbouw in kassen (warenhuizen) bedreven.

Herverkaveling en ruilverkaveling:

Vanwege de sterk tegenvallende resultaten van de landbouwgrond in de Horstermeer, is in 1939 een start gemaakt met de herverkaveling en herontginning. Deze zijn slechts ten dele uitgevoerd. Na de Tweede Wereldoorlog zijn de herverkavelde stukken aan de landbouw onttrokken. Na de Tweede Wereldoorlog is de veeteelt in de Vechtstreek groot-schaliger geworden, maar voor de landinrichting heeft dit (nog) betrekkelijk weinig gevolgen gehad. Door de aanleg van grote infrastructuurwerken (Rijkswegen en spoorwegen) zijn veel landerijen in de gemeenten Muiden en Weesp versnipperd in kleine eenheden. Deze zijn in vele gevallen herverkaveld en heringedeeld.

3.2 Niet-agrarisch grondgebruik

3.2.1 Grondstoffenwinning

a. Zand:

Zandwinning heeft in verschillende perioden en op verschillende lokaties plaatsgevonden, zowel in het Gooi als in de Vechtstreek. In eerste instantie geschiedde dat uitsluitend in dagbouw, later ook in zandputten en ten laatste door zandzuigers.

De oudste zandwinning heeft plaatsgevonden op de Gooise heide en was voorbehouden aan de erfgerechtigde Gooise bevolking (de erfgooiers). Hoewel deze winning uitsluitend was toegestaan voor eigen gebruik, is er al spoedig zand uitgevoerd. De eerste melding van zandexport dateert uit 1543.

In de 17de eeuw is een start gemaakt met omvangrijke afgravingen in het Gooi, die tot ca. 1940 hebben voortgeduurd. Vrijwel alle zand uit het Gooi is naar Amsterdam vervoerd voor ophogingen. Dat geldt voor de oudste zandwinning bij 's-Graveland (1625 e.v.) tot de laatste zandafgraving in de kom van Huizen (1917 e.v.).

In 1625 (eerste blok of 's-Graveland) en 1634 (tweede blok) zijn aan de westzijde van de gemeente Hilversum terreinen afgestoken voor de aanleg van een aantal buitenplaatsen en de ontginning van landbouwgrond (het voormalige Gravenland). Bij deze afgravingen werd eerst de bovenlaag afgenomen, die na de voltooiing weer werd opgebracht. Het zand werd via de 's-Gravelandsche Vaart afgevoerd naar Amsterdam, waar het als ophogingsmateriaal voor de stadsuitbreidingen werd gebruikt.

Aan het eind van de 17de eeuw is de stad Naarden voorzien van een nieuwe omwalling. Aangezien de nieuwe vesting een sleutelpost ging vormen in de Nieuwe Hollandse Waterlinie (zie hoofdstuk 4.5), heeft men besloten het terrein rond de stad af te graven tot 40 cm boven het grondwaterpeil. In tijden van beleg en oorlog kon de omgeving van de stad geïndeerd worden. De enorme hoeveelheden zand werden via een

stelsel van zandsloten, de Naardertrekvaart en de Muidertrekvaart vervoerd naar Amsterdam. De afgravingen rond Naarden zijn steeds van overheidswege sterk bevorderd door de uitvaardiging van keuren, die afgravingen elders in het Gooi verboden. Niettemin kon men niet verhinderden dat er ook op andere plaatsen in het Gooi zand is gewonnen. Aan het eind van de 18de eeuw is het transport van zand vrijgegeven.

Grote afgravingen hebben nog plaats gevonden ten noordwesten van Hilversum (1772: de Trompenberg als landbouwontginning en het Naarderveld voor de zandwinning) en op de dekzandvlakte tussen Hakkelaarsbrug en Muiderberg (sedert de 17de eeuw). In de 19de eeuw wisten vele particulieren grond te verkrijgen in het Gooi. Een deel van deze particulieren startte nieuwe zandafgravingen. Vooral in het gebied tussen Naarden en Bussum en het gebied tussen Naarden en Huizen hebben verschillende ondernemers zand gewonnen. Ze sloten met hun afgravingen steeds aan op bestaande afgravingen, om gebruik te kunnen maken van het bestaande stelsel van zandsloten. Omstreeks 1900 was een brede ring rond Naarden geheel afgegraven. Uitlopers liepen ver naar het oosten (tot aan het landgoed De Limieten) en het zuiden (de Huizerweg te Bussum). Ook aan het zuidwesten van het Spiegel te Bussum, aansluitend op de Hilversumse meent, zijn in de 19de eeuw omvangrijke gebieden afgegraven. De zandsloten in dit gebied waren verbonden met de Karnemelksloot, het Luye Gat en de 's-Gravelandsche Vaart.

Bij de aanleg van de Oosterspoorlijn (1872-1874) werd vergunning verleend aan de HIJSM om langs het hele tracé van de spoorlijn zand te winnen. In 1887 is door de gemeente Hilversum aan de HIJSM vergunning verleend voor afgravingen in een brede strook langs de spoorlijn ten noorden van het oude dorp en op de heide ten zuiden van Bussum. Deze grootschalige afgravingen zijn tot zeker 1940 voortgezet. Een laat voorbeeld van incidentele afgravingen is de gemeentelijke zandwinning op de Westereng te Bussum in 1939, ten behoeve van de demping van de haven te Bussum.

In het warandegebied (overgangsgebied tussen de zandgrond van het Gooi en de klei/zandgronden in de Eemvallei) tussen Blaricum en Huizen zijn in de 20ste eeuw grote putten gegraven voor zandwinning ten behoeve van de kalkzandsteenfabriek Rijsbergen. Deze afgraving is in 1975 beëindigd.

Een laatste fase van de zandwinning vond voornamelijk plaats in de Vechtstreek. Nadat in het begin van de 20ste eeuw steeds meer verboden op zandwinning in het Gooi waren uitgevaardigd heeft men andere plaatsen uitgezocht.

In de rivier de Vecht is veel zand gewonnen, voornamelijk door het opbaggeren en opzuigen van zand. Hierbij is onder andere vrijwel het gehele eiland de Nes verdwenen. Ook in de verveende polders is op grote schaal zand gewonnen, eveneens zowel door baggeren als door zandzuigen. In de Spiegel- en Blijkpolder te Nederhorst den Berg is tussen 1937 en 1980 zand gewonnen. Voor de kust van Muiden en Muiderberg is vooral na de tweede wereldoorlog veel zand gewonnen op de zandplaat "het Muiderzand".

b. Leem:

Op enkele plekken in het Gooi was een geringe hoeveelheid leem aanwezig. Aanvankelijk was het de Erfgooiers toegestaan om deze leem voor eigen gebruik te winnen.

Tussen ca. 1870 en ca. 1890 is in het warandegebied van Blaricum en Huizen leem gestoken ten behoeve van een pannenfabriek, die vlak ten noorden van Blaricum lag. Reeds omstreeks 1890 is deze fabriek gesloten.

Hij is opgevolgd door de kalkzandsteenfabriek "Rijsbergen". Een tweede pannenfabriek ten westen van Blaricum betrok zijn klei (of leem) vermoedelijk uit de Eemnesserpolders.

c. Grint:

Op een aantal plekken tussen Laren en Hilversum komen grintlagen aan de oppervlakte. Hier zijn op bescheiden schaal grint en keitjes gegraven, vermoedelijk slechts voor regionaal gebruik. Eén van de bekendste toepassingen van "Gooise keitjes" is het plaveisel van de binnenplaats van het Muiderslot.

d. Turf:

Sinds de 14de eeuw is in de Vechtstreek op uitgebreide schaal veen gestoken ten behoeve van de turfwinning. Tot ca. 1500 geschiedde de turfwinning uitsluitend in de droge variant, waarbij het veen tot vlak boven de grondwaterspiegel werd afgestoken. Op enkele plaatsen heeft men de droge winning nog lang voortgezet. Zo werd in de Zuidpolder bij Muiden rond 1850 nog steeds turf gewonnen in de droge variant. Na ca. 1500 is men bij Ankeveen, Kortenhoef en Nederhorst den Berg ook overgegaan op natte winning, waarbij het veen tot (ver) onder de grondwaterspiegel werd uitgebaggerd. De veenbagger werd te drogen gelegd op legakkers, waarna hij tot turf werd gestoken. In de loop der tijd werden de legakkers steeds smaller (ribben) en de baggergaten (petgaten) steeds breder. Deze natte winning is op grote schaal voortgezet tot ca. 1870, toen turf als brandstof langzaam aan door kolen werd verdrongen.

Vanwege het overstromingsgevaar heeft men reeds in de 18de eeuw beperkingen opgelegd aan deze natte winning. Zo moesten onder andere brede stroken grond bij de dijken gehandhaafd blijven en moesten bijdragen worden gestort in een zogenaamd droogmakingsfonds. Dit fonds had ten doel polders na vervening droog te malen. Vanwege de schrale zandbodem van de polders heeft men hiervan afgezien, zodat er grote waterplassen zijn behouden. Vanwege de extreme armoede in Kortenhoef en Ankeveen werd aan inwoners van deze plaatsen steeds ontheffing van de regels verleend. Op kleine schaal is de turfwinning nog lang voortgezet. De laatste turfsteker in Ankeveen heeft in 1970 zijn werk beëindigd.

e. Was- en drinkwater:

In de 17de en 18de eeuw hebben rijke (voornamelijk) Amsterdamse kooplieden in de Vechtstreek en in 's-Graveland buitenplaatsen gesticht. In het kielzog van deze buitenplaatsen kwamen verscheidene diensten en industrieën mee, waaronder blekerijen of wasserijen. Dankzij het zachte water van de Vecht en de 's-Gravelandsevaart ondervonden de blekerijen en wasserijen een grote groei. In 's-Graveland en Nederhorst den Berg zijn in de MIP-periode ook nieuwe wasserijen gesticht. De aan- en afvoer van wasgoed geschiedde tot circa 1930 vooral per schip. Daarna nam de vrachtwagen deze rol over. Een aantal wasserijen is nog steeds werkzaam in deze twee plaatsen.

In de 19de eeuw zijn ook te Bussum veel wasserijen gesticht, die ook voornamelijk wasgoed van elders verwerkten. In het begin van de 20ste eeuw is de wasindustrie te Bussum verdwenen door de vervuiling van het water.

Tot ver in de 19de eeuw is water uit de rivier de Vecht geëxporteerd naar Amsterdam, vooral ten behoeve van de (bier)industrie. Daarnaast werd het ook als drinkwater gebruikt. Het transport geschiedde met behulp van speciale schepen. Sedert 1888 wordt er water gewonnen in de Goois-Utrechtse heuvelrug, zowel voor drinkwater als voor industriële doeleinden.

3.2.2 Natuurgebieden

Vanaf de 17de tot de 20ste eeuw is op vele plaatsen in het Gooi zand gedolven. Naarmate het Gooi dichter bevolkt raakte en men meer aandacht kreeg voor de waarde van de natuur, rees er meer verzet tegen deze afgravingen. Tussen ca. 1900 en 1920 zijn de meeste afgravingen gestaakt.

Sedert het einde van de 19de eeuw hebben zich steeds meer mensen in het Gooi gevestigd, onder andere vanwege de gevarieerde natuur in de omgeving. Echter naarmate zich hier meer mensen vestigden bleef er minder van de natuur over. Daarnaast werd de winning van delfstoffen (o.a. zand) als een steeds groter bezwaar gevoeld, omdat daarmee de aantrekkelijkheid van het Gooi verminderde.

Het conflict tussen de toenemende verstedelijking en het natuurbehoud werd in het begin van deze eeuw steeds groter.

De eerste activiteiten op het gebied van natuurbescherming in het Gooi betroffen de bos- en heidegebieden (de woeste gronden). Kort na de Eerste Wereldoorlog kochten verschillende gemeenten bossen en landgoederen op, zowel om bebouwing te verhinderen als om ze in te richten als wandelparken. Zo kocht de gemeente Hilversum reeds in 1919 het Spanderswoud op om deze in te richten tot openbaar wandelgebied.

Deze aankoop werd gevolgd door de aankopen van Boekestein, Anna's Hoeve en 't Hoogt van 't Kruis (alle te Hilversum). Bussum volgde met de aankoop van het landgoed Bantam (gemeente Hilversum).

Een volgende stap werd gevormd door het opleggen van beperkingen aan de bebouwing. In eerste instantie werd dit per gemeente geregeld, maar in de jaren twintig ontstonden verschillende overlegorganen en adviesinstanties. De Centrale Gooise Schoonheidscommissie (opgericht op 18 december 1922, op initiatief van de gemeente Bussum) pleitte in een rapport uit 1925 voor de beëindiging van bebouwing in de bos- en heidegebieden en geconcentreerde uitbreidingen op de enen.

In de jaren twintig werden de laatste bos- en heidegebieden ernstig bedreigd. De voornaamste bedreigingen bestonden uit: (1) de plannen voor de aanleg van een elektrische tramlijn (1922) en enige wegen dwars over de centrale heidegebieden, (2) de voortschrijdende lintbebouwing langs de doorgaande wegen en de zandpaden (3) het plan van gemeente Amsterdam om in het Gooi een tuinstad te bouwen (1923), en (4) het plan van de gemeente Huizen een woonwijk op de Bikbergerheide aan te leggen (1931). Deze bedreigingen waren vooral acuut geworden vanwege een bepaling in de Erfgooierswet van 1912, waarin de mogelijkheid was opengelaten om de gemeenschappelijke gronden na een proefperiode van 15 jaar (1927) te verkopen. Een versnipperd eigendom van de bos- en heidegrond zou een effectieve bescherming zo goed als onmogelijk maken.

Na langdurige onderhandelingen werd besloten de bosen heidegronden te verkopen aan een op te richten "Stichting Gooische Natuurreservaten".

Deze stichting is in 1932 opgericht met als voornaamste participanten de provincie Noord-Holland, de gemeente Amsterdam en de zes Gooise gemeenten. In 1933 heeft de Stichting deze gronden van de "Vereeniging Stad en Lande van Gooiland" overgenomen. Nadien heeft zij haar bezit nog weten uit te breiden tot ca. 2000 ha, onder andere door de aankoop van de Bikbergerheide, het Smithuyserbos (Wasmeer te Hilversum) en een deel van het landgoed Crailoo (Huizen/Blaricum).

Het Naardermeer neemt een bijzondere plaats in onder de Nederlandse natuurmonumenten. In 1904 wilde de gemeente Amsterdam het Naardermeer aankopen om hier het stadsafval te storten. In 1905 werd de "Vereniging tot behoud van natuurmonumenten" opgericht, die zich als eerste doel stelde het Naardermeer te redden. In 1906 slaagde de Vereniging erin het Naardermeer aan te kopen: dit was Nederlands eerste natuurmonument.

Er is een zeer gevarieerde reeks van beschermde natuurgebieden in het Gooi en in de Vechtstreek aanwezig. Hiertoe behoren enkele terreinen in het kustgebieden bij Naarden en Huizen, vrijwel alle heidegebieden in het Gooi, enkele buitenplaatsen bij Hilversum en 's-Graveland, het fort Hinderdam te Nederhorst den Berg en gedeelten van het Gooimeer.

3.2.3 Recreatie

Reeds vanaf de late 18de eeuw is de Zuiderzeekust bij Muiderberg en bij Naarden zeer geliefd bij badgasten en recreanten. Aanvankelijk lag dit vermaak nog slechts binnen het bereik van zeer rijken. Na de aanleg van de tram (1882, 1883) werd het voor steeds meer mensen mogelijk hier een of meerdere dagen door te brengen.

Muiderberg ontwikkelde zich tot een eenvoudige, kleinschalige badplaats. In het gebied ten oosten van Naarden bevinden zich zowel stranden als wandelbossen (oude bossen rond buitenplaatsen). Dit gebied was rond 1900 zeer in trek voor dagjes uit en schoolreisjes. De pretparken Oud-Valkeveen en Oud-Naarden hadden voor 1940 een landelijke vermaardheid.

Het centrale deel van het Gooi had al in de 17de eeuw enig toerisme getrokken. De Tafelberg is in deze periode als uitkijkpunt ingericht, met op de top een oriëntatietafel. Na de aanleg van de tramlijnen door het Gooi (1882, 1883) werd het bezoek veelvuldiger. In het begin van deze eeuw kwamen veel toeristen om te wandelen of te fietsen. Vele fietspaden in het Gooi zijn aangelegd door de "Rijwielpaden-vereniging Gooi en Eemland" (opgericht in 1914).

Na de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 werd het IJsselmeer een geliefde zeilsportplaats, waarbij Muiden en Weesp zich ontwikkelden tot havenplaatsen voor plezierjachten. Ook de rivier de Vecht en de waterplassen bij Kortenhoef mochten zich in een toenemende belangstelling van watersporters en hengelsporters verheugen. Deze ontwikkeling is weliswaar voor 1940 ingezet, maar heeft pas na 1950 een grote vlucht genomen.

3.2.4 Militair gebruik

In 1898 had het Ministerie van Oorlog omvangrijke terreinen op de grens van de gemeenten Bussum, Laren en Hilversum in huur gekregen voor een periode van 99 jaar. Op deze terreinen bevinden zich schietbanen met kogelvangers (gemeente Hilversum), een legerplaats (gemeente Laren) en oefenterreinen.

In 1934 kocht het Ministerie een belangrijk deel van de Eng te Bussum voor de bouw van de Kolonel van der Palm kazerne.

3.2.5 Sanatoria

Behalve als mooie en gezonde woonomgeving werd het Gooi ook gezien als een ideale omgeving voor de stichting van sanatoria en herstellings-oorden.

Enkele van de voornaamste zijn het Herstellingsoord "De Trompenberg" te Hilversum (1875), het Amsterdamse sanatorium voor borstlijders "Hooglaren" te Blaricum (1902: E. Cuypers), het Amsterdamse Kinder-sanatorium "Hoog-Blaricum" te Huizen (1911; P.J. Hamers en K. Muller), het sanatorium Bosch en Heide te Laren, het Studentensanatorium te Laren en het sanatorium Zonnestraat te Hilversum (1926-'28: B. Bijvoet en J. Duiker).

Het Herstellingsoord De Trompenberg vormde tevens de kern van een villapark, dat door de N.V. Herstellingsoord "De Trompenberg" rond het Kurhaus is ontwikkeld (1875-1901). Het sanatorium Zonnestraat is van groot architectonisch belang, omdat het een van de beste voorbeelden van "Het Nieuwe Bouwen" in Nederland is.

3.2.6 Kolonies

Rond 1900 waren er in het Gooi twee christelijk-anarchistische kolonies. In de omgeving van de Torenlaan te Blaricum bevond zich de kolonie van professor van Rees en dominee Kylstra. Aan de Nieuwe 's-Gravelandseweg te Bussum bevond zich de kolonie Walden, die is opgericht door de schrijver dr. Frederik van Eeden.

Beide kolonies zijn kort na de eeuwwisseling opgeheven, zowel vanwege interne strubbelingen als vanwege het verzet van de bevolking.

3.2.7 Tuinstad Miranda

In het begin van de jaren twintig ontwikkelde de Amsterdamse wethouder S.R. de Miranda het plan tot de stichting van een "echte" zelfstandige tuinstad volgens de principes van Ebenezer Howard. Deze zelfstandige tuinstad van ca. 30.000 inwoners zou in het hart van het Gooi op de gemeentegrenzen tussen Bussum, Laren en Hilversum gebouwd moeten worden, op een terrein ter grootte van 1000 ha.

In ambtelijke kringen te Amsterdam was men over het algemeen weinig ingenomen met dit plan, omdat men een verdergaande uittocht van meer welgestelde inwoners vreesde. Hier leefde het idee van een compacte stad, met langs de rand enige tuinvijken.

Op 23 maart 1923 stelde de gemeenteraad van Amsterdam een commissie in (de zogenaamde Tuinstadcommissie), die zich moest uitspreken over de ontwikkeling van Amsterdam in het algemeen en het tuinstadsplan in het bijzonder. In 1928 besloot de commissie het tuinstadsplan te verwerpen, aangezien men het Gooi "als ontspanningsoord voor de Amsterdamse bevolking wilde behouden".

Hoewel De Miranda nog pogingen heeft ondernomen het plan alsnog doorgang te doen vinden, heeft de gemeenteraad zich geconformeerd met het Algemeen Uitbreidings Plan 1934 (AUP 1934), dat uitging van compacte uitbreidingen van Amsterdam.

Het Tuinstadsplan en het rapport van de Tuinstadscommissie hebben een zeer belangrijke aanzet gegeven tot acties ter behoud van het natuurschoon in het Gooi en de oprichting van de Stichting Gooische Natuurreservaten (zie: 3.2g).

4. Infrastructuur

4.1 Landwegen

De wegenstructuur op de zandgrond van het Gooi en op de klei/veengrond in de Vechtstreek verschilden oorspronkelijk in sterke mate. Zowel het reliëf als de grondslag zijn zeer verschillend. Slechts op enkele punten waren verbindingen tussen beide wegenstelsels aanwezig.

Tot aan de 19de eeuw waren vrijwel alle wegen ongeplaveid. Zelfs de meest belangrijke interregionale wegen hadden vaak niet meer dan een plaatselijk zand- of puinpakket (vooral bij wegen in de kleistreek). Pas in de loop van de 19de eeuw zijn vele wegen verhard met steenachtig materiaal, een type verharding die over het algemeen als "halfverhard" wordt omschreven. In de periode 1920 tot 1945 is een groot aantal wegen verhard (volledig verhard). Ook zijn in die periode vele tollën opgeheven. In principe werden de interregionale wegen als eerste bestraat, vervolgens de regionale en in laatste instantie de plaatselijke wegen. Een aantal plaatselijke wegen is nog steeds onbestaat: landbouwwegen en vele wegen in villaparken en aan randen van de bebouwde kom zijn ook nu nog vaak onverhard of slechts gedeeltelijk verhard. Voor een aantal wegen in villaparken geldt dat deze met opzet "landelijk" worden gelaten.

(Zie afbeeldingen 8 t/m 10.)

Het Gooi:

In het Gooi liepen verschillende typen wegen: de wegen die de kernen onderling verbonden, de wegen naar de landbouwgebieden (meenten, engen en woeste landen), de zgn. doodwegen en overige ontsluitingswegen. Alle waren zandpaden of -wegen, die slechts door de intensiteit van het gebruik van elkaar verschilden. De wegen hadden een vaak slingerend en bochtig beloop, aangezien ze steeds de weg van het minste reliëfverschil volgden.

Slechts enkele wegen hadden een bovenregionale betekenis. De belangrijkste handelsroutes liepen via de wegen Amersfoort-Hilversum-Naarden-Amsterdam en Utrecht-Hilversum-Naarden-Amsterdam. Deze wegen kwamen samen in de kern van Hilversum, waar tevens een aftakking naar 's-Graveland en Weesp aanwezig was. Deze laatste weg verliet de zandgrond van het Gooi en ging over op de dijkstructuur van de Vechtstreek. De twee eerstgenoemde wegen sloten bij Naarden aanvankelijk aan op de zeedijk en (sinds 1642) op de weg langs de Naardertrekvaart (het Zandpad).

In het begin van de 17de eeuw is de grote handelsweg Amersfoort-Baarn-Eemnes-Laren-Naarden-Amsterdam aangelegd, die een grotendeels bestaand tracé volgde. Deze weg is in 1821 opgenomen in het stelsel van Rijkswegen.

In de 19de eeuw zijn veel bestaande interregionale en regionale wegen verhard en enkele nieuwe aangelegd. De nieuw aangelegde verbindingswegen volgen over het algemeen een meer rechtstreeks tracé dan de bestaande. Ook zijn er op een aantal punten verbindingen aangelegd tussen de regionale wegen en de Rijksweg. Omstreeks 1870 bestond er een samenhangend stelsel van straatwegen, dat een ringvormig karakter had. Dwars hier doorheen liep de interregionale weg van Amersfoort-Laren-Naarden-Amsterdam, waarop een aantal vertakkingen van het ringstelsel aansloot. De meeste van deze wegen waren tolwegen.

In de jaren twintig en dertig van deze eeuw zijn vele 19de eeuwse verbindingswegen verbreed, terwijl een aantal door parallelwegen is vervangen (o.a. de Nieuwe Bussummerweg te Huizen). Ten westen van Hilversum is de wegenstructuur vooral veranderd bij de aanleg van het

stelsel van provinciale wegen: Haarlem-Schiphol-Weesp-Hilversum en Haarlem-Aalsmeer-Loenen-Hilversum. Deze wegen maakten goeddeels gebruik van bestaande tracés.

Slechts enkele wegen hebben hun 19de eeuws karakter behouden (bijv. de Soestdijkerstraatweg, de Bussummergrindweg en de 's-Gravelandseweg te Hilversum, de Huizerweg te Naarden en de Eemnesserweg te Blaricum). Een derde periode van grote wijzigingen heeft plaatsgevonden sedert de late jaren vijftig van de 20ste eeuw, toen er vooral in Bussum, Hilversum en Huizen grote wijzigingen in het wegenstelsel zijn aangebracht. Deze vallen buiten het kader van het MIP.

De Vechtstreek:

De Vechtstreek was vanouds slecht toegankelijk, door de dichte moerassen en bossen. Alleen de oeverwallen langs de Vecht waren begaanbare wegen en de kleistrook langs de kust was meesttijds begaanbaar. Met de voortgang van de ontginning (tussen de 10de en 16de eeuw) en de bedijkingen (12de eeuw en later) werd de streek steeds toegankelijker, echter slechts volgens het ontginnings- en bedijkingspatroon. Dientengevolge is het wegenstelsel veel rechtlijner dan in het Gooi. In de 17de eeuw zijn in de Vechtstreek enige kanalen aangelegd, die in de meeste gevallen werden voorzien van trekwegen op één van de oevers. Enkele van deze kanalen zijn dwars door de ontginningsstructuur aangelegd, wat in veel gevallen een aanzienlijke verkorting van de reisweg betekende. Zo verving de Zandweg naast de Naarder- en Muider-trekvaart (1640) de oude (ommelandse) weg over de zeedijken. De handelsweg Amersfoort-Baarn-Eemnes-Laren-Naarden-Amsterdam is direct omgelegd naar deze nieuwe weg.

De oude landwegen in de Vechtstreek worden over het algemeen in drie categorieën ingedeeld:

1. openbare verbindingswegen voor doorgaande reizigers (meestal voorzien van een zandlaag),
2. wegen voor lokaal gebruik, zoals buurt- en kerkwegen (veelal voorzien van een zandlaag en een klinkerpaadje) en
3. de onverharde zgn. notwegen, die dienden voor het vervoer van landbouwgewassen en vee.

In de 19de en 20ste eeuw is het wegenpatroon in de Vechtstreek maar betrekkelijk weinig gewijzigd. Wel zijn veel bestaande wegen verbeterd, verbreed en geplaveid. Dat geschiedde veelal in samenhang met andere wijzigingen in de infrastructuur (nieuwe kanalen, de spoorweg, de omlegging van de Rijksweg, de aanleg van de Gooilandseweg e.a.). Na de Tweede Wereldoorlog is er wel een aantal grote wijzigingen aangebracht in het wegenpatroon, zowel door omleggingen en uitbreidingen.

De belangrijkste wijziging in het wegenpatroon in de Vechtstreek gedurende de MIP-periode was de aanleg van de Gooilandseweg. Deze weg is aangelegd tussen 1927 en 1933, als vervanging van de oude weg door de kern van Weesp en langs de Weespertrekvaart. Deze weg volgt door de Vechtstreek gedeeltelijk een nieuw tracé en sluit in het Gooi aan op de bestaande structuren, die daartoe slechts zijn aangepast.

Daarnaast is de Rijksweg verscheidene malen gewijzigd.

Rijksweg A1:

Deze weg vindt zijn oorsprong in de 17de eeuwse handelsweg tussen Duitsland en Amsterdam. In dit gebied volgde hij het tracé van Amersfoort-Eemnes-Baarn-Laren-Naarden-Muiden-Amsterdam. Daarbij werden de kernen van Laren, Naarden en Muiden doorkruist. In 1821 is de weg opgenomen in het Rijkswegennet. In het begin van de 19de eeuw is de weg bestraat. Op een aantal punten op deze weg werd tol geheven. Door de enorme toename van het autoverkeer in de jaren twintig van

deze eeuw, ontstonden er steeds meer problemen bij het doorkruisen van de stads- en dorpskernen. Ook waren vele weggedeelten veel te smal. Om dit te verbeteren is de weg tussen 1927 en 1932 verbreed en om de stads- en dorpskernen heengelegd, volgens het ontwerp van Ir. Th.K. van Lohuizen (stedenbouwkundige in Amsterdam). In de jaren dertig bleek het verkeersaanbod dusdanig gestegen dat de weg in 1938/39 verbreed moest worden tot vier rijbanen. In 1962-'65 is de weg nogmaals verbreed. In de jaren zeventig is de weg aangepast, mede in verband met de aansluiting van de Rijkswegen A27 (Utrecht-Almere) en A6 (Muidenberg-Almere). Omstreeks 1981 is de Rijksweg tussen Naarden en Bussum verlegd naar een tracé ten noorden van Naarden, om het fort Ronduit heen.

4.2 Waterwegen

De rivier de Vecht was tot diep in de 19de eeuw de belangrijkste waterweg in de Vechtstreek. Aanvankelijk maakte zij deel uit van de scheepvaartroute tussen Utrecht en de Noordduitse handelssteden (o.a. Hamburg en Lübeck). Met de opkomst van Amsterdam in de 15de eeuw nam het Smal-Weesp in belang toe. De vaartroute over dit riviertje was namelijk veiliger dan langs de kust van de Zuiderzee en het IJ. Bovendien verzandde de Vechtmonding bij Muiden in toenemende mate.

In de loop van de 17de eeuw is de scheepvaartroute tussen de Rijn en Amsterdam, de zogenaamde Keulse Vaart, op vele punten verbeterd. Zo is onder andere de meander in de Vecht bij Nederhorst den Berg in 1628-'30 afgesneden door de aanleg van de Reevaart of Nye Vecht. In 1638 is het Smal-Weesp op een aantal punten aangepast en opgenomen in de Weespertrekvaart, een verbindingskanaal tussen de Vecht (bij Weesp) en Amsterdam. In 1674 is de sluis bij Hinderdam verplaatst naar Muiden.

In de 17de eeuw zijn enige kanalen aangelegd, die Amsterdam met het Gooi en de Vechtstreek verbinden, namelijk de 's-Gravelandsche Vaart (1638), de Naarder- en Muidertrekvaart (1640-1642; 1667 onderling verbonden) en de Gooische of Hilversumsche Vaart. Deze kanalen hadden als voornaamste doel om Amsterdam te voorzien van verschillende benodigdheden: uit het Gooi werden voornamelijk zand en textielproducten betrokken en uit de Vechtstreek vooral turf en landbouwproducten. Daarnaast kwam een intensief personenvervoer op gang. Deze 17de-eeuwse kanalenstructuur heeft tot diep in de 19de eeuw ongewijzigd gefunctioneerd. Gedeelten ervan hebben zelfs tot in de 20ste eeuw gefunctioneerd. Eén van de vele zandsloten bij Naarden is in 1797/98 verbreed tot het Bussummerkanaal, dat Bussum via de stadsgrachten van Naarden met de Naardertrekvaart verbond. Dit kanaal werd in 1898 voorzien van een havenkom, die in 1939 is gedempt.

Met de groei van Hilversum als industrieplaats werd het verbindingskanaal met de Vecht, bestaande uit de 's-Gravelandsche Vaart en de Gooische of Hilversumsche Vaart, steeds belangrijker. In 1843 is de Gooische Vaart verlengd tot in de kom van Hilversum en voorzien van een havenkom. In 1880 werd het kanaal verlengd tot het huidige eindpunt. In 1935/36 heeft men uiteindelijk een nieuw rechtstreeks kanaal tussen Hilversum en de Vecht aangelegd, naar ontwerp van W.M. Dudok; het Hilversumsch kanaal. Hierbij zijn een nieuwe haven met 3 loswallen en een watersporthaven aangelegd.

In 1853 is de haven van Huizen aangelegd. Deze haven was in de eerste plaats bedoeld voor de Huizer vissers, maar daarnaast ook voor industrie. Naast de haven waren gronden gereserveerd voor de vestiging van industrie.

In de loop van de 19de eeuw werden de schepen steeds breder en langer. Daardoor ontstonden er steeds vaker problemen bij de scheepvaart op de Vecht. In 1822-'28 is het tracé van de Keulse Vaart (Vaartse Rijn, Catharijnesingel te Utrecht, Vecht, Smal-Weesp, Weespertrekvaart en Amstel) op vele punten verbeterd. In 1854 zijn de ondieptes van de Vecht uitgebaggerd en is de rivier op enkele punten gekanaliseerd.

Deze verbeteringen bleken al spoedig onvoldoende te zijn. Daarom werden er reeds in 1848 plannen ingediend een groot kanaal aan te leggen ter vervanging van de Keulse Vaart. Pas bij wet van 29 juli 1881 werd besloten tot de aanleg van een kanaal tussen Amsterdam en de Merwede bij Gorinchem. In 1884 is begonnen met de aanleg van dit nieuwe kanaal: het Merwedekanaal. Op 1 mei 1893 is het kanaal plechtig in gebruik genomen. In de loop der tijd is de oude naam Keulse Vaart overgegaan op het Merwedekanaal.

Reeds kort na 1900 bleek de capaciteit van het Merwedekanaal onvoldoende voor het groeiende scheepvaartverkeer. In 1922 is het noordelijke pand van het kanaal (tussen Utrecht en Amsterdam) verbreed, maar dat gaf slechts tijdelijk soelaas. Bij wet van 27 maart 1931 werd de aanleg van het bredere Amsterdam-Rijnkanaal bevolen. Ten noorden van Utrecht volgt het nieuwe kanaal het bestaande tracé van het Merwedekanaal. Hiervoor is het kanaal tussen 1934 en 1938 verbreed tot ruim 75 meter. Dit gedeelte van het Amsterdam-Rijnkanaal is op 23 maart 1938 in gebruik genomen. Het totale kanaal is voltooid in 1952.

Al spoedig bleek het kanaal weer te smal. In 1965 is daarom het Amsterdam-Rijnkanaal verbreed ten behoeve van duwvaartkonvoien van 100.000 ton laadvermogen. Hiertoe hoefden de oeverkaden niet nogmaals verlegd te worden. Bij de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal was een dergelijke verbreding al voorzien.

(Zie afbeelding 11.)

4.3 Dijken en kaden

In de Vechtstreek bevindt zich een uitgebreid stelsel van dijken en kaden, bestaande uit zeedijken, rivierdijken, kanaaldijken, polderdijken en -kaden en ontginningskaden en -dijken. Het overgrote deel van deze dijken is voor de MIP-periode (de periode 1850-1940) aangelegd, veelal tussen de 11de en 17de eeuw. In de 17de eeuw is een aantal aanpassingen in dit stelsel aangebracht in verband met de aanleg van de trekvaarten met hun naastgelegen dijken en kaden. Ten behoeve van de vorming van polders zijn in de 17de en 18de eeuw vermoedelijk enige kaden verhoogd tot dijken.

Ten behoeve van inundaties voor de (Nieuwe) Hollandse Waterlinie zijn er tussen de 17de en 20ste eeuw enige voorzieningen getroffen en aanpassingen aangebracht in het stelsel van dijken en kaden.

De voornaamste wijziging in het stelsel gedurende de MIP-periode wordt gevormd door het Merwedekanaal met zijn flankerende dijken, dat is aangelegd tussen 1883 en 1892. Bij de verbreding tot het Amsterdam-Rijnkanaal tussen 1933 en 1952 en de tweede verbreding in 1965/'66 zijn de dijken deels gewijzigd en deels vernieuwd. Verder is een aantal dijken en kaden in en na de MIP-periode hersteld of aangepast. Van enkele dijken is de verkeersfunctie in of na de MIP-periode opgeheven.

De Meerkade en Griendkade om het Naardermeer en de Ringdijk van de Horstermeerpolder dateren uit de 17de eeuw, toen de eerste pogingen zijn gedaan om de meren droog te malen.

In het Gooi bevinden zich slechts enkele dijken en kaden, vooral in de omgeving van de Hilversumse Meent. In oorsprong geschiedde in het

Gooi de verdediging tegen de zee geheel op natuurlijke wijze. Door de afgravingen rond Naarden was het echter in de 17de eeuw noodzakelijk ten oosten van Naarden ook een dijk aan te leggen: de Oostdijk. Bij de Oostermeent en tussen Naarden en Muiderberg bevinden zich zomerkaden, die de lage strook land van de Oostermeent en de buitendijkse landen bij Naarden beschermen tegen de zomervloeden. Hier bevonden zich graslanden en rietlanden. Ten westen van Muiderberg bevinden zich geen buitendijkse landen.

4.4 Spoor- en tramwegen

Spoorwegen:

In 1863 heeft de HIJSM (Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij) een concessie aangevraagd voor de aanleg van een spoorweg tussen Amersfoort, Hilversum en Amsterdam met een aftakking van Hilversum naar Utrecht.

Deze spoorlijn had ten doel de havenstad Amsterdam te verbinden met het Duitse achterland. Te Amersfoort sloot deze lijn aan op de spoorlijn Amersfoort-Apeldoorn-Zutphen (1874-1876) en de lijn Zutphen-Glanerbrug grens (1865-1866). Bij Glanerbrug grens sloot de spoorlijn aan op het Duitse spoorwegennet.

In de eerste plannen (1863) liep de Oosterspoorlijn direct van Hilversum naar Amsterdam. Dit tracé liep zuidelijk om Weesp heen. Bij de uiteindelijke concessie, die in 1871 is verleend, werden ook stations bij Weesp en Naarden voorzien. De spoorlijn werd hiertoe vanuit Hilversum naar Naarden geleid, en vervolgens met een bocht dwars door het Naardermeer naar Weesp en Amsterdam gevoerd. Op 10 juni 1874 werd de spoorlijn voor het treinverkeer geopend.

Het tracé van deze spoorlijn is in de loop der tijd ongewijzigd gebleven. Wel is de spoorlijn op een aantal punten aangepast en zijn enkele stations gebouwen verpaatst of vervangen.

Tussen 1980 en 1987 is een spoorweg naar Almere en Lelystad aangelegd, de Flevolijn. Deze spoorlijn takt in Weesp af van de Gooilijn en gaat via een ruime bocht naar het noorden. De Flevolijn en de Oosterspoorlijn hebben even ten oosten van Weesp een ongelijkvloerse kruising.

Spoorwegstations werden gebouwd in Hilversum, Bussum (station Naarden-Bussum) en Weesp. Daarnaast waren er nog enige stopplaatsen, die echter vermoedelijk in het eerste kwart van de 20ste eeuw zijn opgeheven. Vermoedelijk is het station Hilversum-Sportpark op de lijn Hilversum-Utrecht omstreeks 1930 geopend.

De twee oudste stations in het Gooi (Hilversum, Bussum) hebben het forenzen mogelijk gemaakt om te gaan wonen in het Gooi en te blijven werken in Amsterdam. Hiertoe zijn in de omgeving van deze stations meerdere villaparken aangelegd.

In de omgeving van het station Weesp is slechts een kleine arbeidersbuurt tot ontwikkeling gekomen, die echter nauwelijks enige relatie met het station vertoonde.

De spoorlijn had enige aftakkingen voor fabrieken, namelijk: de locomotievenfabriek Brauns en Ducroo (Weesp), de cacao- en chocoladefabriek C.J. van Houten (Weesp) en de cacao- en chocoladefabriek Bensdorp (Bussum).

Aan de noordgrens van de gemeente Hilversum bevindt zich een omvangrijk rangeerterrein met enige werkplaatsen (Crailoo).

Tramwegen:

De voornaamste tramlijn in het Gooi en de Vechtstreek was de verbinding tussen Amsterdam en het Gooi. In het Gooi had deze lijn een ringvormig tracé.

De voornaamste tramlijnen zijn aangelegd door de Gooische Stoomtram Maatschappij (GSTM). De lijn Amsterdam-Muiderberg-Naarden is in 1881 aangelegd en in 1882 verlengd tot Laren. Daar sloot hij aan op de lijn Hilversum-Laren-Blaricum-Huizen, die ook in 1882 voltooid werd. Voor de aanleg van een lijn tussen Naarden en Huizen was ook een concessie verworven, maar vanwege problemen moest deze in 1883 verkocht worden aan de "Maatschappij Stoomtram Bussum-Naarden". Deze maatschappij legde in nog hetzelfde jaar de lijn Bussum-Naarden-Huizen aan.

In 1905 sloot de GSTM een overeenkomst met de "Maatschappij Stoomtram Bussum-Naarden" om gebruik te maken van de lijn Bussum-Huizen. De GSTM opende toen een dienst tussen Bussum, Naarden en Laren, over bestaande lijnen. Op 1 januari 1917 werd de exploitatie van de stoomtram Bussum-Huizen overgedragen aan de GSTM. De twee eindpunten van de tramlijnen in Huizen zijn toen met elkaar verbonden, waarmee er een ringlijn in het Gooi werd gerealiseerd.

In 1938/39 werd de tramlijn tussen Amsterdam en Naarden opgeheven in verband met de verbreding van de Rijksweg A1. Nog hetzelfde jaar werd ook de tramlijn Hilversum-Laren-Blaricum-Huizen opgeheven. Op de lijn Bussum-Huizen bleven nog tot 1941 trams rijden. Vanwege brandstofgebrek voor de bussen zijn de tramlijnen Hilversum-Huizen en Huizen-Naarden tussen 1942 en 1950 in ere hersteld. Zelfs een gedeelte van de tramrails is toen weer herlegd.

In het Gooi zijn langs het tracé van deze tramlijnen enkele villaparken aangelegd. Echter naarmate de afstand tot de spoorwegstations groter werd nam het succes van de villaparken af. Na ca. 1910 nam het aandeel van het privé-autovervoer toe. Toen konden de forenzen meer uitzwermen over het Gooi. Hierbij is voornamelijk in lineaire structuren gebouwd. Opvallend is dat de tramlijn hierbij min of meer structurerend heeft gewerkt, mogelijk ten behoeve van de bereikbaarheid voor bezoek. Er zijn daarnaast nog twee tramlijnen geweest van plaatselijke betekenis, die in de eerste plaats aangelegd zijn ter ontsluiting van villaparken. In 1887 is de 's-Gravelandsche Tramweg Maatschappij NV opgericht, die tussen 1887 en 1923 een paardetram heeft geëxploiteerd tussen 's-Graveland en station Hilversum. De keuze voor een paardetram was gebaseerd op het verbod om een stoomtram in de bebouwde kom van Hilversum te laten rijden. Deze tramlijn ontleende haar voornaamste belang aan de ontsluiting van enige villaparken. In 1923 is de tram vervangen door een busdienst.

De 's-Gravelandsche Tramweg Maatschappij NV heeft tussen 1893 en 1898 nog een tweede paardetramlijn geëxploiteerd, de lijn tussen het Suzannapark en het station Hilversum.

(Zie afbeelding 12.)

4.5 Militaire Infrastructuur

De Vechtstreek en het Gooi vormden in de middeleeuwen een omstreden gebied. Zowel het Sticht (Utrecht) als het Graafschap Holland maakten aanspraken op dit gebied. Het graafschap Holland verwierf aan het einde van de 13de eeuw in het Gooi de uiteindelijke zeggenschap en in het begin van de 14de eeuw in de Vechtstreek.

Ter beveiliging van deze grensstreek werden op de strategische punten versterkingen ingericht: Muiderslot (1280), Muiden (1122, stadsrecht), Weesp (1355, stadsrecht), Oud-Naarden (ca. 1330, stadrecht);

verwoest 1350) en Naarden (1350, stadsrecht). De steden werden in de loop der tijd omweld. Bij enkele van de belangrijkste infrastructurele werken werden schansen of forten ingericht, zoals het fort Hinderdam bij de sluis in de Vecht (1453). Door controle van de strategische punten in de Vechtstreek werden tevens de belangrijkste toegangen tot Holland gecontroleerd.

Door de voortgaande ontginningen werd het steeds makkelijker de Vechtstreek in en door te gaan. Het land werd daarmee ook kwetsbaarder voor vijandelijke troepen. Daarom zijn aan het eind van de 16de eeuw samenhangende verdedigingsmaatregelen genomen ter bescherming van het hart van Holland, en in het bijzonder Amsterdam. Muiden (1577) en Naarden (1579) zijn voorzien van nieuwe stadswallen en er zijn enige schansen gebouwd (o.a. Uitermeer, voor 1589). Kort na 1600 zijn de eerste werken ten behoeve van een waterlinie uitgevoerd, waarbij de terreinen tussen en voor de vestingen onder water gezet konden worden. Bij de inval van de Spanjaarden (1629) heeft men weliswaar de drooggemalen Naardermeer- en Horstermeerpolder weer onder water gezet, maar van een linie was nog geen sprake.

Bij de Franse inval van 1672 is de waterlinie voor het eerst ingesteld, maar hij bleek niet geheel te voldoen. In de daaropvolgende jaren is de linie aanzienlijk versterkt door de aanleg van inundatie-voorzieningen (duikers, hulpdijken en aanpassingen van de waterwerken), versterking van de stadswallen (Weesp, 1673-1675; Naarden, 1676-1685) en de vernieuwing van de forten (Uitermeer, 1673; Hinderdam, 1673). Hiermee was de "Hollandse Waterlinie" vormgegeven. Hij bestond uit een brede samenhangende strook te inunderen landerijen ten oosten van de Vecht. Op de zwakke punten (kanalen, wegen en dijken) lagen forten en vestingen. Naarden vormde een voorpost in de linie. De omgeving van de stad is in de 17de en 18de eeuw afgegraven om deze in de inundatiezone te kunnen opnemen.

In de 18de eeuw zijn slechts weinig werken uitgevoerd.

Bij de Karnemelksloot zijn een sluis (1747) en twee batterijen (1785) aangelegd. Ten noorden van de stad is de vesting Kijkuit gebouwd (1747, 1785). Bij Weesp en Muiden zijn in 1799 forten aangelegd, respectievelijk het fort Roskam en de Westbatterij. In 1803/1804 is het fort Kijkuit ter controle van de weg Hilversum-Haarlem aangelegd.

1815-ca. 1883: Nieuwe Hollandse Waterlinie:

De eerste plannen voor de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie dateren uit de Franse tijd. Echter pas na herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid werd het plan van C.T.R. Kraysenhoff voor deze linie uitgevoerd.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie omsloot in tegenstelling tot de Hollandse Waterlinie ook de stad Utrecht. De eerste bouwfase van de Nieuwe Hollandse Waterlinie richtte zich dan ook voornamelijk op het gebied rond deze stad.

In de tweede bouwperiode van de linie (ca. 1840-1870) is de linie op vele punten versterkt. Daartoe zijn veel aanpassingen gepleegd aan de waterstaatkundige infrastructuur (dijken, sluisen etc.) ten behoeve van het stellen en handhaven van inundaties. De meest opvallende versterking van de forten en vestingen bestaat uit de bouw van bomvrije bakstenen torens: fort Uitermeer (1845), Westbatterij te Muiden (1850) en het 's-Gravelandsefront van de vesting Weesp (1859-'61). De Vestingwal van Muiden is rond 1854 op vele punten versterkt, o.a. door de aanleg van ravelijnen.

Als laatste onderdeel van deze bouwfase kan de aanleg van het "Offensief voor Naarden" worden beschouwd, een drietal forten op de zandvlakte bij Bussum (1868-1870).

In de derde bouwperiode (1871-ca. 1885) van de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn in het noordelijk gedeelte zeer veel werkzaamheden

uitgevoerd. De vesting Naarden is tussen 1871 en 1881 versterkt door de aanleg van een grote reeks van bomvrije gebouwen, aanpassing van de wallen en de aanleg van een nieuwe poort (Utrechtsepoort, 1877). Het fort Ronduit (1873) en de Batterijen aan de Karnemelksloot (1873) zijn geheel vernieuwd, en het Offensief voor Naarden is nog versterkt door de aanleg van de forten "Vooruit Bussum" en "Koedijk" (1877). De vestingen van Muiden en Weesp zijn omstreeks 1876 op een aantal punten versterkt en voorzien van bomvrije gebouwen. De forten Hinderdam (1880), Uitermeer (1878) en Kijkuit (1880 en 1886) zijn verbeterd. Alle torenforten zijn voorzien van een aarden wal, maar die van Weesp is inmiddels afgegraven.

ca. 1883-1922:

Stelling van Amsterdam en Nieuwe Hollandse Waterlinie. In de periode 1883 tot 1913 zijn enkele werken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie overgegaan naar de Stelling van Amsterdam. De Stelling van Amsterdam was een kring van (permanente) vestingwerken rond de hoofdstad, die een sluitende verdedigingslinie vormde. Tevens vormde deze stelling een redoute in de landsverdediging. De vestingen Muiden en Weesp zijn overgegaan naar de Stelling, evenals de forten Hinderdam en Uitermeer en de Westbatterij (bij Muiden). In deze periode zijn vooral werken uitgevoerd ten behoeve van de sluiting van de verdedigingsgordel rond Amsterdam. In deze streek is het voornaamste werk de oprichting van het fort Pampus voor de kust van Muiden (1887-1893), dat de toegang tot Amsterdam via het IJ moest beschermen. In 1913 is men begonnen met de aanleg van het fort Coehoorn op Muiderberg, maar bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog is dit werk stopgezet.

In de Eerste Wereldoorlog zijn de beide linies gevechtsklaar gemaakt. Op een aantal punten zijn daarbij loopgraven ingericht, waarvan alleen die op de Franse Kampheide te Bussum nog gedeeltelijk zijn behouden. Rond Naarden zijn enige betonnen bunkers gebouwd. De toegangen tot de stad Naarden zijn verbeterd door de sloop van de Amsterdamse Poort en de aanleg van een coupure naast de Utrechtse Poort.

1922-1940:

In 1922 zijn alle vestingen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de stelling van Amsterdam overgegaan in de vesting Holland. Daarbij zijn plannen gemaakt tot een gedeeltelijk herinrichting van de linie, die mede door bezuinigingsgronden was ingegeven. Bij Koninklijk Besluit van 1923 zijn enige overbodige forten opgeheven, zoals het onvoltooide fort Coehoorn en fort Roskam (bij Weesp). Bij Koninklijk Besluit van 1926 zijn ook de vesting Naarden en alle omliggende forten opgegeven. Aanpassing van deze vesting en forten zou veel te duur worden. De westelijke vestingwal van Muiden is ook nog in 1926 voor bebouwing vrijgegeven. In de jaren dertig zijn er enige belangrijke wijzigingen aangebracht in de infrastructuur. Deze gingen vrijwel steeds gepaard met aanpassingen in de verdedigingslinies. Bij de omlegging van de Rijksweg A1 te Muiden (1929-1931), de aanleg van Gooilandseweg (1927-1932) en het Hilversums Kanaal (1935/36) zijn gewapend betonnen geschutskazematten aangelegd. In dezelfde periode is op enige forten luchtdoelgeschut aangebracht (onder ander op fort Pampus en fort Hinderdam). In de waterlinie bevond zich een aantal zwakten. De belangrijkste hiervan waren de slecht inundeerbare vlakte tussen het Naardermeer en Muiderberg (de dekzandvlakte), de Kavelberg te Muiderberg en de smalle inundatiezone tussen Weesp en Nederhorst den Berg. Daarnaast werden ook de spoorlijnen, wegen, dijken en kanalen nog aangemerkt als zwakke punten in de linie. Aan het eind van de jaren dertig zijn grote bedragen beschikbaar gekomen om de linie te moderniseren en versterken. Op de

zwakste punten zijn gewapend betonnen groepsschuilplaatsen (type P) gebouwd. Bij elke groepsschuilplaats kon in tijd van oorlog een open mitrailleurstelling worden ingericht. Rond Muiderberg zijn 84 van deze schuilplaatsen gerealiseerd, bij Weesp een dertigtal en in Nederhorst den Berg en Hilversum een tiental. Daarnaast zijn nog enkele geschutsbunkers gerealiseerd en versperringen opgericht. Bij de Duitse inval op 10 mei 1940 waren nog niet alle bunkers voltooid. In Weesp zijn nog enige onvoltooide exemplaren aan te treffen (o.a. bij de Dammerweg en Horneweg).

Na 1945:

Na de Tweede Wereldoorlog zijn alle vestingwerken in fasen opgeheven. Bij de opheffing van de vestingen vervielen ook de beperkingen van de verboden kringen (de Kringenwet van 1853). In de verboden kringen rond de vestingwerken mocht slechts in hout gebouwd worden, veelal na toestemming van het Ministerie van Oorlog. In tijden van beleg of oorlog konden deze houten huizen snel gesloopt worden, ten behoeve van een vrij schootsveld.

In de omgeving van de vestingen Weesp, Muiden en Naarden, van het fort Uitermeer en van het Offensief te Naarden (gemeente Bussum) zijn nog vele houten huizen aanwezig. In het zuidelijke deel van de bebouwde kom van Bussum zijn enige onregelmatigheden in het stratenpatroon te wijten aan de verboden kringen (bijv. de Batterijweg).

(Zie afbeelding 13.)

5. Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

(Zie afbeelding 6.)

5.1.1 Algemene structuur in het Gooi

In het Gooi bevinden zich in totaal vijf dorpen (Blaricum, Bussum, Hilversum, Huizen en Laren), die alle aan de rand van de hoge zandgronden liggen. Behoudens Bussum, dat vermoedelijk aan een uitvalsweg van Naarden gesticht is, komt de situering van de Gooise dorpen voort uit het systeem van landbouw. In het Gooi bevindt zich slechts één stad (Naarden), die in 1350 uit strategische overwegingen als vestingstad op de noordostrand van het Gooi is gesticht. Reeds in de 18de eeuw werd de stad Naarden overvleugeld door het dorp Hilversum. Hilversum is gedurende de gehele MIP-periode de voornaamste en grootste plaats in het Gooi geweest.

De bewoning van het Gooi was tot 1850 sterk geconcentreerd in de dorpskernen en de stadskern. Na 1875 komt er weliswaar meer spreiding in de bewoning, maar door de sterke groei van de dorpen worden vele verspreide gebouwen in de loop van de 20ste eeuw weer in de dorpskernen opgenomen.

5.1.2 Algemene structuur in de Vechtstreek

In de Vechtstreek liggen steden op de meest strategische punten in het gebied, namelijk aan de monding van de Vecht (Muiden) en bij de splitsing van de Vecht en het Smal-Weesp (Weesp). Deze steden hebben weliswaar in het verleden grote bloei gekend, maar zijn altijd vrij bescheiden van omvang geweest. In de MIP-periode hebben beide steden nauwelijks enige uitbreiding gerealiseerd.

De dorpen Nederhorst den Berg en Muiderberg liggen op en bij hoge zandopduikingen in de Vechtstreek, vanwaaruit de ontginningen werden gestart. Muiderberg had in de eerste periode van haar bestaan de vorm en opzet van een Goois dorp, inclusief gemeenschappelijk beheerde gronden. Het dorp Overmeer en de voorlopers van de steden Weesp en Muiden vormden ook aanvangspunten in de ontginningen.

Het dorp 's-Graveland is in de 17de eeuw ontstaan bij de ontginning en afgraving van het Gravenland. Het gehucht Hakkelaarsbrug ligt bij een brug van de 17de eeuwse Naardertrekvaart. Het gehucht Naardermeer is ontstaan als een kleine nederzetting van vissers.

In de Vechtstreek is vanouds in de buitengebieden relatief veel verspreide bebouwing te vinden, waaronder in de eerste plaats de langgerekte boerderijenlinten aan de ontginningsbases moeten worden genoemd.

Op een aantal punten zijn deze boerderijenlinten verdicht tot dorpen en gehuchten: de dorpen Kortenhoef en Ankeveen en de gehuchten Hinderdam, Keverdijk, De Horn en De Klomp. Ook in de Horstermeerpolder (uit 1882) is het bebouwingslint aan de ontginningsas zo verdicht dat er sprake is van een dorp.

5.1.3 Bevolkingsontwikkeling

In de Vechtstreek is de bevolking tussen 1850 en 1940 ruim verdubbeld. Een groot deel van deze groei is te danken aan de natuurlijke aanwas. De rol van immigratie was in deze periode betrekkelijk gering, behoudens enige uitzonderingen (kolonisatie van de Horstermeerpolder, enorme groei van de werkgelegenheid bij de firma Van Houten te Weesp e.a.)

In het Gooi is de bevolking in de periode 1850-1940 ongeveer vertienvoudigd. Deze groei is voornamelijk te danken aan de immigratie. Met de aanleg van de Oosterspoorlijn (in 1874) werd het Gooi ontsloten voor renteniers, gepensioneerden en forenzen. Het "buiten" wonen in de aantrekkelijke natuurlijke omgeving van het Gooi was in de eerste periode

slechts weggelegd voor de rijkste klassen. In de loop van de 20ste eeuw werd de spreiding van de welvaart steeds groter en konden steeds meer mensen zich in het Gooi vestigen. Deze ontwikkeling is nog versterkt door de verbetering van het openbaar vervoer en de toename van het privé-vervoer (de auto).

5.2 Steden algemeen

In het Gooi en de Vechtstreek liggen slechts drie plaatsen met stadsrechten: Muiden, Naarden en Weesp.

Het gebied van de Vechtstreek en het Gooi werd in de Middeleeuwen betwist door het bisdom Utrecht en het Graafschap Holland. Om de claims op dit gebied kracht bij te zetten zijn enige sterkten ingericht en nederzettingen voorzien van stadsrechten. In de loop van de 13de eeuw kreeg het graafschap Holland het Gooi definitief in handen en in de loop van de 14de eeuw ook de Vechtstreek. Nadien zijn er nog slechts kleine grensstrubbelingen geweest.

De kleine steden in deze regio zijn na een aanvankelijke bloeiperiode tussen de 14de en 16de (of 17de) eeuw uitgerangeerd door Amsterdam.

5.2.1 Weesp

Weesp is op de westoever van de Vecht ontstaan, op het punt waar het Smal-Weesp en de Vecht samenvloeien. De stad is op de oeverwallen van deze rivieren ontstaan: de Hoogstraat en de Slijkstraat. De stad is diensengevolge als dijkstad te kenmerken. Aangezien de Vecht hier makkelijk over te steken bleek, liepen enige (oost-west)handelswegen via Weesp. De stad ontwikkelde zich tot streekcentrum van de noordelijke Vechtstreek, daarbij profiterend van de teruggang van Muiden. Dankzij de opkomst van Amsterdam in de 15de eeuw ontwikkelde het Smal-Weesp zich tot een belangrijke scheepvaartroute, wat Weesp zeer ten goede kwam.

In deze periode is de stad enige malen vergroot. In 1673-1675 is de stad tot de huidige grootte uitgelegd met inbegrip van gedeelten aan de overzijde van de Vecht en het Smal Weesp. De voorgenomen omwalling is maar voor de helft uitgevoerd. Als vestigingstad maakte Weesp deel uit van de (Nieuwe) Hollandse Waterlinie.

Na een scherpe economische malaise in de eerste helft van de 19de eeuw ontwikkelde de stad zich tot een (eenzijdige) industriestad. Hierin was de cacao- en chocoladefabriek Van Houten sedert ca. 1885 de allergrootste werkgever. Meer dan de helft van de bevolking van Weesp was omstreeks 1900 direct afhankelijk van deze fabriek. In het laatste kwart van de 19de en het eerste kwart van de 20ste eeuw is de stad sterk verdicht met eenlaags arbeiderswoningen, gedeeltelijk in stegen- en sloppenverkaveling. Na ca. 1915 zijn ook complexen van woningwetwoningen gerealiseerd. Er werd nauwelijks enige bebouwing buiten de kern gerealiseerd, zowel vanwege de verboden kringen rond de vestingwerken als vanwege het grondbezit van Van Houten. Buiten de wallen is slechts bij het station enige aaneengesloten bebouwing gerealiseerd. Verder bevindt zich langs de voornaamste uitvalstraten enige bebouwing. Door de ernstige malaise van de firma Van Houten en de daaraan gepaard gaande inkrimping van het personeelsbestand, nam ook de Weesper bevolking in omvang af.

Pas na de Tweede Wereldoorlog zijn grootschalige systematische stadsuitbreidingen gerealiseerd, zowel vanwege de toename van de industrie en bedrijven binnen de gemeente als vanwege de huisvesting van forenzen.

5.2.2 Muiden

Muiden is in de vroege middeleeuwen ontstaan op korte afstand van de monding van de Vecht, op een punt waar de rivier betrekkelijk smal is. Hoewel de kernvorming zich in hoofdzaken op de oostoever heeft afgespeeld, moet de rivier al in een vroeg fase zijn overbrugd.

De stad strekt zich namelijk uit over beide oevers van de Vecht en kan als dubbele dijkstad worden gekarakteriseerd. Muiden heeft in de eerste fase van zijn bestaan gefunctioneerd als vissersplaats en voorhaven voor de stad Utrecht (ca. 900 tot ca. 1280). In de politieke verwickelingen van de 13de en 14de eeuw wist het graafschap Holland Muiden in 1320 definitief in handen te verkrijgen. De intussen tot stad verheven plaats werd door de nieuwe machthebbers uitgebouwd tot een grensvesting. Daartoe werd de sterkte aan de monding uitgebouwd tot het kasteel het Muiderslot. De betekenis van Muiden nam na de 14de eeuw sterk af, zowel vanwege economische omstandigheden als vanwege de toenemende verzanding van de Vecht.

In de late 16de eeuw werd Muiden uitgebouwd tot voorwerk ter verdediging van Amsterdam. De stad werd hiertoe opnieuw omweld. In verplaatst werd vanaf Hinderdam. Hiermee werden de mogelijkheden tot het stellen van inundaties in de Hollandse waterlinie aanzienlijk verbeterd. Tegelijk zijn de vestingwerken versterkt. In de 17de en 18de eeuw ondervond Muiden enige industriële bloei, door de vestiging van scheepswerven, zoutziederijen en een kruitfabriek (1702, de Krijgsman). Ruimtelijke consequenties heeft dit nauwelijks gehad. Er trad slechts een geringe verdichting in de kern op. Aan het eind van de 19de eeuw had de industrie een tijdelijke opleving. In de loop van de 20ste eeuw wijzigde het karakter van Muiden van industriestadje in een gemengd forenzenstadje en toeristenplaats (watersport). Pas in de 20ste eeuw traden nieuwe verdichtingen op in de kern, waarbij ook de westelijke wal wordt bebouwd. Behalve de kruitfabriek en enige boerderijenlinten (langs uitvalswegen en ontginningsbases) is buiten de kern nauwelijks bebouwing gerealiseerd. Pas na de Tweede Wereldoorlog zijn grotere wijken en buurten buiten de kern tot stand gekomen.

5.2.3 Naarden

Aan de noordrand van het Gooi, ongeveer 2 km ten noordwesten van Huizen, lag de agrarische nederzetting Oud-Naarden. Deze plaats heeft op strategische gronden omstreeks 1325 stadsrechten gekregen. Na de verwoesting van Oud-Naarden in 1350 heeft men besloten op een verder van de zee afgelegen plaats een nieuwe stad te bouwen. Hiervoor koos men de uiterste noordwestrand van het Gooi, op het punt waar deze overgaat in veen-kleigrond. De nieuwe stad is ontworpen op een rasterpatroon, waarin zich enige onregelmatigheden bevinden vanwege de terreinomstandigheden. De stad is direct omweld.

Naarden heeft altijd een agrarisch karakter behouden, ondanks de grote bloei van de lakenindustrie in de 15de eeuw. Daarnaast heeft de stad gefunctioneerd als administratief en bestuurlijk centrum van het Gooi. Alle pogingen om de Gooise marke te domineren zijn mislukt. Na de dramatische vernietiging van de stad in 1572, heeft de stad steeds meer invloed en macht verloren aan het belangrijkste der Gooise dorpen: Hilversum.

In 1577 is de omwalling van de stad vernieuwd, om als voorpost in de verdediging van Amsterdam te dienen. In 1672 is de omwalling van de stad nogmaals vernieuwd, waarbij de huidige vestingwerken werden aangelegd. Daarbij is het aantal poorten gereduceerd tot twee, de haven gedempt en de gehele omgeving (in een kring van 300 roeden, ca. 1000 meter) afgegraven als inundatievlakte. Alles is daarbij ondergeschikt gemaakt aan de verdedigingsfunctie in de (Nieuwe) Hollandse Waterlinie.

Tot aan de opheffing van de vestingstatus in 1926 hebben zich zeer weinig ontwikkelingen in Naarden voorgedaan. Vanwege de strenge bepalingen van de verboden kringen was slechts op enkele plaatsen in de gemeente bebouwing mogelijk. In 1915 was een terrein ten westen van

Naarden vrijgegeven, om enige arbeiderswoningen te bouwen. Daarnaast ontwikkelde zich slechts langs de randen van de gemeente enige bebouwing. Deze ontwikkelingen kwamen voort uit en sloten aan op de bebouwing in Bussum (villagegebied Het Spiegel en het Prins Hendrikpark) en Huizen (villabebouwing op het terrein van de proefboerderij Oud-Bussem, lineaire ontwikkelingen langs de Huizerweg en Meentweg).

In 1926 is de vestingstatus van Naarden opgeheven, waarna de verboden kringen vrij werden gegeven voor bebouwing. Aangezien de omwalling reeds in 1921 tot een beschermd monument was aangemerkt heeft men gepoogd een strook rond de stad vrij te houden van bebouwing. Dit is slechts ten dele gelukt. Na 1926 zijn in het gebied tussen Bussum en Naarden vele wijken aangelegd en voornamelijk bebouwd met middenstandswoningen. De bebouwing is door de zeer strenge voorschriften zeer eenvormig van karakter.

Deze ontwikkelingen hebben zich na de Tweede Wereldoorlog onverminderd voortgezet, waarbij echter ook eenvoudiger bebouwing is gerealiseerd. Nu is het gehele gebied tussen Bussum en Naarden volgebouwd. Daarnaast is ook de tuinwijk Keverdijk in rap tempo ontwikkeld.

5.3 Dorpen

5.3.1 Het Gooi

In het Gooi liggen vijf dorpen: Blaricum, Bussum, Hilversum, Huizen en Laren. In hun oorspronkelijke opzet hebben ze een grote verwantschap. Door de verschillen in ontwikkeling in de 19de en 20ste eeuw zijn de overeenkomsten verminderd.

Hilversum neemt zowel door haar karakter als grootte een aparte plaats onder de Gooise dorpen in. In de MIP-periode hebben hier ook de meeste verscheiden ontwikkeling plaatsgevonden. Deze plaats zal daarom apart belicht worden in hoofdstuk 5.3.2.

De Gooise dorpen zijn in fasen tot stand gekomen. De eerste serie dorpen (en ontginningen) dateert uit de late 8ste eeuw: Laren, Huizen en Oud-Naarden. In de 9de en 10de eeuw waren deze dorpen dusdanig overbevolkt, dat er kolonisten naar nieuwe plekken trokken om daar nieuwe (gemeenschappelijke) ontginningen aan te vangen en dorpen te stichten. Hilversum en Blaricum zijn gesticht door Larense kolonisten en Oud-Bussum door kolonisten uit Oud-Naarden.

Na de verwoesting van Oud-Naarden is op strategische gronden besloten de stad (sedert ca. 1325) op de noord-westrand van het Gooi te herbouwen als de vesting Naarden. De bevolking van Oud-Naarden is deels meeverhuisd naar Naarden en deels naar Huizen. Waarschijnlijk is de nederzetting Bussum ontstaan, omdat de vestingstad te klein was om alle bevolking onder te brengen. Omstreeks 1500 blijkt de nederzetting Oud-Bussum te zijn verlaten, ten gunste van het nieuwe Bussum.

Alle Gooise dorpen kunnen naar hun "traditionele opzet" geïnclassificeerd worden als kernesdorpen. Een kernesdorp bestaat uit een bebouwingsconcentratie (van voornamelijk boerderijen) temidden of terzijde van de bouwlandcomplexen (engen of essen). Algemeen wordt verondersteld dat de vorm van dit type dorp samenhangt met de gezamenlijk ontginningsactiviteiten.

Er zijn in het Gooi twee varianten van het kernesdorp aan te treffen. De eerste variant is het kernesdorp op de rand van de zandgrond en de veen/kleigrond (de overgangszone). Dit zijn Blaricum, Huizen, Laren en Oud-Naarden. De kernen van deze dorpen liggen op ca. +5 meter NAP. Ze worden gestructureerd door één of meerdere wegen, die evenwijdig aan de hoogtelijnen van de overgangszone liggen. De dorpskernen hebben een vrij geconcentreerde, meestal rechthoekige vorm. Ze worden doorweven door smalle zandpaden, die elkaar vrijwel

nergens loodrecht kruisen. Op de percelen tussen de wegen liggen meestal twee of drie boerenerven, al dan niet met akkers, weiden of boomgaarden. Op de kruisingen van de wegen zijn vaak driehoekige ruimten "subbrinken". In vele gevallen is een grotere communale brink (de dorpsbrink) aanwezig. Door de groei van de dorpskommen ligt de brink niet steeds centraal. In Laren is de Brinksituatie het meest oorspronkelijk; hier is de brink een belangrijk pleinvormig structuur-element. In Huizen en Blaricum zijn de brinken nauwelijks herkenbaar door hun weinig centrale ligging en de functionele wijzigingen. De tweede variant wordt gevormd door de kernesdorpen, die aan een (bestaande) hoofdweg zijn gesitueerd. Dit zijn Hilversum en Bussum. Ze liggen beide in de dekzandvlakte, aan een oude handelsweg naar Utrecht. De weg vormt een belangrijk structurelement in de dorpskom. In Hilversum is dat de Groest, in Bussum de Brinklaan. In Bussum is de (dorps)brink niet meer dan een verbreding van de weg, in Hilversum ligt de dorpskern (met de Brink) aan de westzijde van de weg. In structuur en opzet zijn deze beide dorpen verder vergelijkbaar met de andere dorpen in het Gooi. De aanleg van de Oosterspoorweg (1874) heeft voor het Gooi een ware omwenteling betekend. Het Gooi kwam daarmee als woongebied binnen bereik van renteniers en gepensioneerden. Met de toename van frequentie en snelheid van het openbaar vervoer werd het al spoedig ook mogelijk voor woon-werkforenzen om in het Gooi te gaan wonen. In eerste instantie vestigden de immigranten zich in de plaatsen met een station, namelijk Bussum en Hilversum. Hier ontstonden de eerste villaparken en villagebieden (samengesteld uit kleine villagebiedjes en individuele ontwikkelingen). Na de aanleg van de tramlijn (1882/1883) door het Gooi trad er verspreiding op in de vestiging. Ook in de andere dorpen ontstonden villaparken en villagebieden. Het succes van de villaparken nam echter vrijwel evenredig af met de afstand tot het station. Ook nam de vraag naar grote percelen met royale villa's na 1880 snel af. Na 1900 trad er steeds meer spreiding op in de welvaart. Voor steeds grotere groepen mensen werd het mogelijk dagelijks tussen werk en woning te pendelen. Daarmee steeg de vraag naar percelen en villabebouwing van geringere grootte. In de jaren twintig en dertig was er zelfs voornamelijk vraag naar middenstandswoningen. In de gemeente Hilversum en Bussum zijn in die periode grote middenstandswijken ontwikkeld. De toename van het privé-vervoer (auto) in de jaren twintig en dertig zorgde voor een nog verdergaande verspreiding van de villa- en middenstandsbouwing, hoewel de ongebreidelde occupatie van bos- en heidegebieden toen steeds verder werd beperkt.

In het patroon en het type van de vestiging zijn nog plaatselijk verschillen te onderkennen.

Bussum heeft een grote aaneengesloten vrij compacte bebouwde kom. Aan de westzijde van het spoor ligt de wijk "Het Spieghel", een aaneengesloten villagebied dat na 1874 is ontstaan door de aaneenschakeling van villaparken, villagebieden en individuele bouwpercelen. Na ca. 1935 hebben zich vele verdichtingen en herverkavelingen voorgedaan. Aan de oostzijde van het spoor bevindt zich meer gevarieerde bebouwing. Bij het station bevinden zich enige villastraten (ca. 1875) en een villapark (het Prins Hendrikpark, 1899). Het verzorgingscentrum van Bussum heeft zich ter plaatse van het oude dorp ontwikkeld en omstreeks 1900 in noordwaartse richting vergroot. Om het centrum heen liggen enige arbeiderskwartieren. Tussen 1923 en 1940 is de luxe middenstandswijk het Brediuskwartier aangelegd en bebouwd. Na de opheffing van de verboden kringen rond de vestingen van het Offensief voor Naarden in 1926 vonden er aan de zuidoostzijde grootschalige uitbreidingen plaats, waarbij vooral een grote plaats was ingeruimd voor middenstandswoningen.

Huizen ondervond in de tweede helft van de 19de eeuw vooral groei door de opbloei van de visserij. In deze periode is het noordelijk deel van de dorpskern sterk verdicht. In het eerste kwart van de twintigste eeuw vonden ook aan de zuidzijde van het dorp enige uitbreidingen plaats (o.a. woningwoningen). In Huizen was de toevloed van forenzen betrekkelijk gering, aangezien de gemeentelijke belastingen hier relatief hoog waren. De immigranten hebben zich vooral aan de Naarderstraat en de Nieuwe Bussummerstraat gevestigd. Hier zijn zeer lange linten van villa's en middenstandswoningen gerealiseerd.

In de jaren dertig wijzigt het karakter van Huizen in dat van een industrieplaats. In die periode worden onder andere op de Eng aanzetten gegeven voor de bouw van complete wijken. Pas in de jaren vijftig vond grootschalige bouw van arbeiderswoningen plaats. In de jaren tachtig is de Oostermeent op grote schaal volgebouwd.

Laren en Blaricum hebben van alle Gooise dorpen het karakter van een landbouwdorp het best behouden. Na 1880 vestigden zich hier vele kunstenaars, die zich aangetrokken voelden door het ongerepte karakter van deze dorpen. In beide dorpen zijn vele villa's met ateliers aan te treffen.

Door de enigszins afgelegen situering hebben deze dorpen veel minder immigranten te verwerken gekregen dan Bussum en Hilversum. In eerste instantie zijn er voornamelijk villa's aan de doorgaande wegen gebouwd. Pas na ca. 1900 zijn in het gebied tussen beide dorpen villa's, kleine villa's en middenstandswoningen gebouwd. Vooral het gebied ten oosten van de Torenlaan is langzaam maar zeker volgebouwd. In Laren hebben de ontwikkelingen een iets grootschaliger karakter dan in Blaricum, zowel door de nabije ligging van Hilversum als door de eigen textielindustrie. In Laren bevinden zich aanmerkelijk meer arbeiders- en woningwoningen.

5.3.2 Hilversum

Het dorp Hilversum is vermoedelijk in de 9de eeuw gesticht door kolonisten uit Laren. Het dorp ligt in de dekzandvlakte tussen twee heuvelruggen en valt te karakteriseren als een kernesdorp. Evenals Bussum ligt het dorp langs een oude handelsweg naar Utrecht. Deze weg is nog steeds als structurelement herkenbaar: de Groest.

Tot in de 17de eeuw was Hilversum een hoofdzakelijk agrarisch dorp. In de 16de en 17de eeuw verloor de stad Naarden steeds meer van zijn economische en politieke betekenis. Een belangrijk deel van de textielindustrie werd naar Hilversum verplaatst. Daarnaast nam het belang van Hilversum toe door de ontginning van 's-Graveland (1625 e.v.), de aanleg van de Gooise Vaart (1649/1650) en de zandwinning. Hilversum ontwikkelde zich in de 17de en 18de eeuw tot een belangrijke industrieplaats en tot het streekcentrum.

In de periode 1800-1850 werd een aantal interregionale verbindingswegen vernieuwd en/of bestraat, waarmee het belang van Hilversum als verkeersknooppunt toenam. Langs deze wegen werden enige villa's gebouwd.

Bij de aanleg van de Oosterspoorlijn in 1874 werd Hilversum ook een spoorwegknooppunt. Door de bouw van een reizigersstation kwam Hilversum in de belangstelling van renteniers en gepensioneerden, en in een later stadium ook van woon-werkforenzen. Voor de huisvesting werden villaparken ontwikkeld door verschillende bouwexploitatie-maatschappijen en particulieren. Daarnaast is er ook sprake van meer fragmentarische ontwikkeling van villabebouwing langs bestaande en nieuw aangelegde wegen.

De eerste villagebieden ontstonden ten noordwesten van het oude centrum, aan weerszijden van de 's-Gravelandseweg. De voornaamste villaparken hier zijn: Trompenberg (1875), Boomburg (1876), Suzannapark

(1879), Ministerpark (1885), Nimrodpark (1899), Kannesheuvelpark (1902) en Diergaardepark (1904). Na circa 1895 ontstonden ook ten zuidoosten van het centrum enige villagebieden, waarbij de lineaire ontwikkelingen langs de Utrechtseweg en de Soestdijkerstraatweg de voornaamste zijn. Hier zijn nog enige villaparken aangelegd: Heideveldpark (1903) en 't Hoogt van 't Kruis.

De goede wegverbindingen (in de jaren twintig en dertig aanmerkelijk uitgebreid), de goede spoorverbindingen en de nabijheid van Amsterdam veroorzaakten in de late 19de en 20ste eeuw een grote groei van de industrie. In 1918 werd de Nederlandsche Seintostellenfabriek te Hilversum gevestigd. In het kielzog van deze fabriek ontwikkelde zich het Nederlandse omroepwezen, dat uitgroeide tot een van de belangrijkste werkgevers in de gemeente.

Dientengevolge werden vanaf de late 19de eeuw veel arbeiderswoningen gebouwd. Na circa 1920 zijn ook veel middenstandswoningen gebouwd, vooral in complexmatig aangelegde buurten en wijken. Het centrum van Hilversum is gewijzigd tot het centrale winkel- en verzorgingscentrum.

Aan de zuidzijde van het centrum werden na ca. 1900 omvangrijke uitbreidingen gerealiseerd, waarin voornamelijk arbeiderswoningen zijn gerealiseerd. Een gedeelte van deze uitbreidingen is gerealiseerd volgens het eerste wijzigingsvoorstel (1915) voor het Uitbreidingsplan 1905, ontworpen door Dudok. Hier zijn voornamelijk volkswoningbouwcomplexen in een tuinwijkverkaveling gerealiseerd. De zuidrand van deze uitbreiding is gerealiseerd volgens de partiële wijziging van 1927 (ontwerp: Dudok). Hier zijn voornamelijk middenstandswoningen gebouwd. Rond de haven uit 1936 is industriebebouwing gerealiseerd. Ten oosten van de spoorlijn Amersfoort-Amsterdam zijn vanaf de late 19de eeuw arbeiderswoningen gebouwd. In de jaren twintig vooral in volkswoningbouwcomplexen. Aan de oostzijde bevindt zich de "Nieuwe wijk over het Spoor", die tot stand is gekomen volgens partiële wijzigingen van het Uitbreidingsplan 1905 en het Beëindigingsplan 1933. Hier zijn buurten met volkswoningbouw (in zowel particuliere als gemeentelijke complexen) en middenstandswoningbouw tot stand gekomen.

5.3.3 De Vechtstreek

In de Vechtstreek zijn de dorpen in hun ontstaan meer gevarieerd dan in het Gooi. De dorpen Nederhorst den Berg, Overmeer en Muiderberg (voorheen Werinon geheten) zijn ontstaan in de eerste fase van de (her)kolonisatie van de Vechtstreek. Vanuit deze kernen hebben de eerste ontginningen plaatsgevonden. De dorpen Kortenhoef en Ankeveen zijn vermoedelijk in de 12de eeuw ontstaan als nieuwe kernen temidden van de voortgaande ontginningen. Het dorp 's-Graveland is in de 17de eeuw ontstaan bij de ontginning van de polder 's-Graveland (het oude Gravenland) en de aanleg van de reeks buitenplaatsen aan de 's-Gravelandsevaart.

Het dorp Muiderberg is in de 17de eeuw sterk gewijzigd na de aanleg van een aantal buitenplaatsen.

Muiderberg is ontstaan op een geïsoleerde diluviale zandheuvel (Kavelberg, +7,5 meter NAP) en zandvlakte temidden van de moerassige veen/kleigebieden. Vermoedelijk was dit dorp een langgerekt kernesdorp. Tussen de 14de en 17de eeuw heeft het dorp ernstig te lijden gehad van afslag door zee. Aangenomen wordt echter dat de kern rond de Dorpstraat, de kerk en enige landbouwgronden zijn behouden. In de 17de eeuw is een tiental buitenplaatsen gesticht rond de meent van het oude dorp, die in 1702 tot een park is ingericht (de Brink). In de loop van de 18de en 19de eeuw is Muiderberg gewijzigd in een badplaats met bescheiden (toeristische) voorzieningen. In de loop van de 20ste eeuw is de plaats langzaam gewijzigd in een forenzenplaats.

De dorpen **Nederhorst den Berg** en **Overmeer** zijn ontstaan op hoge punten langs de Vecht. Vanuit deze nederzettingen zijn in de 10de eeuw de eerste ontginningen gestart.

Nederhorst den Berg ligt op en om een glaciële zandopduiking, in een bocht van de Vecht. In de 13de eeuw is naast het dorp een kasteel gesticht, waarvan de bewoners veel invloed hebben uitgeoefend op zowel het dorp als op dit deel van de streek. Tussen 1628 en 1631 is de bocht in de Vecht door de aanleg van het kanaal "de Nye Vecht of Reevaart" afgesneden. Het tracé van dit kanaal voert direct langs de oostzijde van het dorp. De kern van het dorp is vervolgens verschoven naar de brug over het kanaal. In de 19de en 20ste eeuw is het dorp uitgegroeid tot een lintdorp (wegdorp) van meer dan 2 km lengte.

Overmeer ligt op het punt waar de Uitwatering van de Horstermeer in de Vecht uitmondde. Het dorp ligt op de oeverwallen van de rivier de Vecht en heeft een geknikte gebogen vorm. De kern werd gevormd door een brug over de Uitwatering. De bebouwing heeft een lintvormig karakter (een dijknederzetting). In de 19de en 20ste eeuw heeft hier slechts verdichting en uitbreiding van het bouwlint plaatsgevonden.

Ankeveen en Kortenhoef zijn vermoedelijk in de 12de eeuw ontstaan bij de ontginning van het land. Het zijn lintvormige dorpen (wegdorpen), die gedurende de MIP-periode slechts verdicht en op bescheiden wijze uitgebreid zijn.

Bij 's-Graveland is de westflank van het Gooi in twee fasen afgegraven: in 1625 is het eerste blok of het Graveland afgegraven en vanaf 1638 het tweede blok. Deze afgraving had een tweeledig doel, namelijk de ontginning van het Graveland en de stichting van buitenplaatsen met boerderijen. De westgrens van deze buitenplaatsen wordt gevormd door een weg en een vaart. Hierlangs is een lintvormig dorp ontstaan (een wegdorp), dat als gevolg van een vermoedelijk 18de-eeuwse bepaling slechts aan de westzijde van de weg bebouwd was.

Het dorp 's-Graveland is in de MIP-periode verdicht en op bescheiden wijze uitgebreid, waarbij ook enige bebouwing aan de oostzijde van de weg is gerealiseerd.

5.4 Verspreide bewoning

In de Vechtstreek is de spreiding van de bebouwing vanouds veel groter dan in het Gooi. De voornaamste reden hiervan is de wijze van ontginning en het beheer van de grond. In de Vechtstreek heeft de die een individuele basis, waarbij de grond aan particulieren is uitgegeven (in pacht- of koopcontracten); in het Gooi bestaat er een gemeenschappelijke basis, waarbij de grond beheerd werd door de Gooise Markevereniging (de Erfgooiers). In hoofdlijnen was deze situatie in 1850 nog ongewijzigd. Alleen was in het Gooi steeds meer land vervreemd uit het collectieve gebruikseigendom.

In de periode 1850-1940 verandert er veel in de spreiding van de bewoning. Het aantal inwoners in de Vechtstreek neemt slechts toe met een factor twee, in het Gooi met een factor tien.

De Vechtstreek:

In de Vechtstreek is het land ontgonnen in een strokenverkaveling, waarbij smalle lange terreinen ter ontginning werden uitgegeven aan particulieren. Elk van de particuliere ontginners kon zijn boerderij op zijn eigen land plaatsen. Zo ontstonden er linten met boerderijen langs de voornaamste ontginningsbases: de Vechtdijken, de Keverdijk e.a..

De aanleg van de Naarder- en Muidertrekvaart (1640-'42) en het Merwedekanaal hebben in het bebouwingspatroon van het platteland nauwelijks verandering gebracht.

Op een aantal punten zijn deze boerderijenlinten verdicht tot gehuchten: de Horn, de Klomp en Uitermeer. Ook bij enige knooppunten in de infrastructuur ontstonden verdichtingen in de bebouwing: Naardermeer (een vissersplaats aan de uitwatering van het Naardermeer), Hinderdam (bij de sluis in de Vecht, 1453-1672) en Hakkelaarsbrug (bij de brug over de Naardertrekvaart).

In de 17de en 18de eeuw zijn er vele buitenplaatsen langs de Vecht gesticht, voornamelijk door rijke Amsterdamse kooplieden. Ook in het Noordhollandse deel van de Vechtstreek zijn er meerdere buitenplaatsen geweest; o.a. Landskroon, Middenrak, Schapendoorn, Petersburg, Honswijk, de Nes, Overhock, Batavia en Amerika. Hiervan is maar zeer weinig behouden gebleven: het buitenhuis Amerika is verbouwd tot een fabriek en de tuin van de buitenplaats Landskroon is ingericht als begraafplaats van de gemeente Weesp.

Verder zijn slechts namen en invloeden bewaard gebleven. Als voornaamste invloeden moeten worden genoemd: enige ontginningen (Gravenland bij 's-Graveland, zandvlakte bij Muiderberg en het Naardermeer), de regelmatige trekschuitverbindingen met Amsterdam, vestiging van industrie in de Vechtstreek, introductie van de tuinbouw en de initiatie van de wasserijen/ blekerijen.

In de periode 1850-1940 vonden de uitbreidingen voornamelijk plaats bij de bestaande kernen. De lintbebouwing langs de ontginningsbases is nauwelijks uitgebreid. Hier vond voornamelijk vervanging van bebouwing plaats. Als uitzondering moet het gehucht De Klomp worden genoemd, dat dankzij de vestiging van een metaalverwerkende fabriek (scheepsbouw?) enige uitbreiding heeft ondervonden.

Langs de uitvalswegen bij de bestaande kernen is in de MIP-periode wel uitbreiding en verdichting te constateren. Bij de drooglegging van het Horstermeer in 1882 ontstond langs de middenas, de ontginningsbasis, een tweezijdig bebouwingslint. Dit lint is in de loop van de 20ste eeuw zo verdicht dat het nu wordt beschouwd als een gehucht.

Het Gooi:

De bewoning van het Gooi was van oorsprong af geconcentreerd in de dorpskernen. Alle land in deze streek werd gemeenschappelijk gebruikt en benodigde ontginningen geschieden gezamenlijk. De bewoners hadden slechts het gebruiksrecht van de grond; het eigendom was in handen van de landsheer (aanvankelijk de graaf van Holland en later de Staat der Nederlanden).

De boerderijen van alle gebruikers van het gemeenschappelijke land stonden bij elkaar in de vijf dorpen en de stad: Blaricum, Bussum, Hilversum, Huizen, Laren en Naarden. Daarnaast waren er nog enkele zeer kleine (onbetekenende) gehuchten: Achterbuurt bij Bussum, Egelshoek ten zuiden van Hilversum en Oud-Bussum. Buiten de dorpskernen stond aanvankelijk nauwelijks bebouwing, uitzonderingen als het klooster Oud-Naarden daargelaten. In de loop van de 15de eeuw wisten steeds meer particulieren stukken grond te verwerven. Aanvankelijk waren dat nog slechts Gooise boeren, die buiten de kernen privéboerderijen stichtten. Voorbeelden hiervan zijn: Oud-Bussem en Crailoo. Aan het eind van de 16de en 17de eeuw wisten ook welgestelde Amsterdamse kooplieden gronden in het Gooi te verwerven, zowel om daar buitenplaatsen te stichten als voor de exploitatie.

In het gebied tussen Naarden en Huizen ontstonden in de loop der tijd meerdere buitenplaatsen: o.a. Oud-Bussem, Kommerrust, Oud-Naarden, Leeuwenberg en Berghuizen. In de MIP-periode zijn deze buitenplaatsen in vele gevallen weer opgedeeld, zowel ten behoeve van de voortgezette zandafgravingen als ten behoeve van de stichting van nieuwe (kleinere) buitenplaatsen. In de 19de eeuw nam het aantal en de spreiding van buitenplaatsen in het Gooi toe. Ook zijn in deze periode de eerste grote

villa's gebouwd. Zo werden in Hilversum de buitenplaatsen Heuveloord (1834), Wisseloord (1835) en Lindeheuvel (1836) aangelegd. In Bussum werd de villa Delta (1821) gesticht en in Laren de buitenplaats Larenberg (1835).

Na de aanleg van de Oosterspoorlijn (1874), de tramlijn (1881 e.v.) en de toename van het privé-autobezit (na ca. 1905) werd het Gooi overspoeld door renteniers, gepensioneerden en forenzen. In de occupatie vallen twee patronen te onderkennen: villaparken en individuele ontwikkelingen (villagebieden en lintbebouwing). Een aantal villaparken is aangelegd op bestaande buitenplaatsen (ver) buiten de bebouwde kommen van de dorpen, waarbij gebruik werd gemaakt van een bestaande parkaanleg. Voorbeelden hiervan zijn: villapark De Stukken te Huizen (1907), villaparken Crailo te Huizen (1902) en Het Loo te Blaricum (1902). Ook de gefragmenteerde ontwikkeling van het villagebied Oud-Bussem geschiedde op de terreinen van een oude buitenplaats, de buitenplaats Oud-Bussem. Het villagebied Oud-Bussem is in de jaren twintig uitgebreid met de (ruime) middenstandswijk Bikbergen. Genoemde villaparken liggen nog steeds buiten de bebouwde kommen van de Gooise dorpen. De villaparken het Loo en Crailo worden gezamenlijk wel als het gehucht Crailo betiteld, het villagebied op de buitenplaats Oud-Bussem en de middenstandsbuurt Bikbergen worden gezamenlijk wel het gehucht Bikbergen genoemd. Onder het gehucht Huizerhoogt wordt de bebouwing op de heuvel op de grens van Blaricum en Huizen verstaan. Deze bebouwing is in de jaren twintig tot stand gekomen en wordt door het bouwlint langs de Huizerweg verbonden met de kern van Blaricum.

6. Objecten/Gebouwen/Complexen

6.1 Agrarische bebouwing

In het Gooi zijn vanouds hallehuisboerderijen gebouwd, zowel met een dwarshuis als met een langsgericht huis (langhuis). Het langsgerichte type overheerst duidelijk. Kenmerkend voor de Gooise boerderijen zijn de lage zijgevels met verhogingen voor de ingang van de schuur en in vele gevallen voor het woongedeelte. Vaak is de zuidgevel hoger dan de noordgevel. De van oorsprong altijd met riet gedekte kap heeft meestal een verlopende of versprongen voet.

De meeste boerderijen van dit type worden nu nog aangetroffen in de dorpskernen van Blaricum, Huizen en Laren. In de MIP-periode zijn nog maar weinig boerderijen gebouwd met deze vormen. De hallehuizen uit die periode zijn over het algemeen rechtlijniger en soberder.

De traditionele Gooise boerderij heeft daarentegen in de MIP-periode zeer veel invloed uitgeoefend op de villabouw in het oostelijke Gooi (vooral in Laren en Blaricum).

In de Vechtstreek zijn in de MIP-periode nog veel traditionele dwarshuisboerderijen (hallehuizen met een dwarsgeplaatst woonhuis) gebouwd. Meestentijds is het gehele of het grootste deel van het woonhuis onderkelderd (melkkelders). In vele gevallen staat naast de boerderij een zomerhuis (stal en woongedeelte onder één kap). In de MIP-periode zijn ook langhuisboerderijen en stolpboerderijen (Weesp, Horstermeer) gebouwd.

6.2 Gebouwen in de verdedigingslijnes

Omdat een groot deel van de Vechtstreek en een gedeelte van het Gooi bij de Nieuwe Hollandse Waterlinie (1815-1922), de Stelling van Amsterdam (ca. 1874-1922) en/of bij de Vesting Holland behoorde, zijn in het inventarisatiegebied zeer veel gebouwen met een militaire functie aangetroffen. Hierbij moet zowel aan forten (deels vernieuwd en deels nieuw aangelegd in de MIP-periode), bomvrije bakstenen gebouwen in de vestingwallen van de steden Muiden, Naarden en Weesp als aan gewapend betonnen groepsschuilplaatsen en bunkers gedacht worden.

6.3 Villa's

Na de aanleg van de Oosterspoorlijn en de stations Hilversum en Naarden/Bussum (1874) zijn in het Gooi zeer veel villa's gebouwd, zowel in villaparken als in individuele verkavelingen. De eerste villa's zijn gebouwd in plaatsen met een station: Bussum en Hilversum (vanaf 1874). De architectuur en ontwikkeling van de villa's in deze plaatsen sluit aan op de landelijke ontwikkelingen in de villabouw. In de later aangelegde villagebieden in Blaricum en Laren valt een regionale ontwikkeling in de architectuur te constateren, waarbij vooral ontleningen aan de Gooise boerderijen en daglonershuizen zijn te constateren.

Daarnaast zijn in Laren en Blaricum ook veel villa's met ateliers gerealiseerd, omdat deze "ongerepte" dorpen in de belangstelling stonden van beeldend kunstenaars.

7. Gebieden met bijzondere waarden

Op basis van de stedenbouwkundige typologie zijn in de gemeenten Bussum, Hilversum en Naarden "gebieden met bijzondere waarden" aangewezen. Het betreft in totaal acht gebieden, waarvan de stedenbouwkundige en/of cultuurhistorische waarden uit de MIP-periode van regionaal of lokaal belang zijn. De afmetingen van deze gebieden kunnen variëren van een stads- of dorpsgedeelte tot een groot complex. Hieronder volgt een korte karakteristiek van deze gebieden.

Bussum:

Gebied 1: de wijk Het Spiegel met het Prins Hendrikpark.

De wijk Het Spiegel is een uit kleine onderdelen samengesteld gebied (vanaf ca. 1875), waar zowel (grote) villa's als middenstandswoningen staan. Naderhand zijn gedeelten herverkaveld en verdicht (ca. 1920-heden).

Het Prins Hendrikpark is het villapark bij het station (1899, H.F. Everts), waar zowel villa's als middenstandswoningen staan.

Gebied 2: Het Brediuskwartier en de Vondelbuurt.

Het stedenbouwkundige plan voor de Vondelbuurt is in 1919 door de gemeente ontworpen. Deze buurt omvat onder andere een tuinwijk met kleine middenstandswoningen (1919 ca. 1921). Het Brediuskwartier is in 1919 ontworpen door K.P.C. de Bazel en D.F. Tersteeg (herzien in 1922, door K.P.C. de Bazel). Het is vervolgens bebouwd met villa's en grote middenstandswoningen.

Hilversum:

Gebied 1: Het villagegebied tussen Hilversum en 's-Graveland

Dit gebied is een uit kleine villaparken en villa-ontwikkelingen samengesteld gebied, (vanaf ca. 1875) waar zowel (grote) villa's als middenstandswoningen staan. Naderhand zijn gedeelten herverkaveld en verdicht.

Gebied 2: de villa-ontwikkeling langs de Utrechtseweg en de Soestdijkerstraatweg.

Dit gebied omvat de lineair ontwikkelde villagegebieden langs de Emmalaan, de Utrechtseweg en de Soestdijkerstraatweg (vanaf ca. 1895) en de villaparken 't Hoogt van 't Kruis (1913, D.F. Tersteeg) en Heideveldpark (1903).

Gebied 3: het gebied uit het eerste wijzigingsvoorstel van Dudok (1915).

Het stedenbouwkundig plan van dit gebied is tot stand gekomen door aanpassingen van het Uitbreidingsplan van 1905, namelijk het wijzigingsvoorstel van 1915 en de partiële uitbreiding Zuid (1927-1933). Beide zijn door Dudok ontworpen. In dit gebied staan volkswoningbouwcomplexen en enige middenstandswoningen.

Gebied 4: de woningbouwcomplexen over 't spoor en het partiële uitbreidingsplan Oost.

Dit gebied omvat een aantal volkswoningbouwcomplexen in een tuinwijk-verkaveling uit de periode 1920-1930 en de wijk, die is aangelegd volgens het partiële Uitbreidingsplan Oost (1933, Dudok). In deze wijk is vooral volkswoningbouw tot stand gekomen.

Gebied 5: Zonnestraal

Dit gebied omvat het gehele terrein en alle bebouwing van het sanatorium Zonnestraal, dat in 1926 is gesticht door de Algemene Nederlandse Diamantwerkers Bond (ANDB). De gebouwen uit de periode 1926-'31 zijn ontworpen door J. Duiker en B. Bijvoet.

Naarden:

Gebied 1: Het Rembrandtkwartier.

Het stedbouwkundig plan voor het Rembrandtkwartier is in 1927 ontworpen door de stadsarchitect van Naarden: B.T. Deenik. Hij is hierin bijgestaan door D.F. Tersteeg en W.M. Dudok. De kern van het plan wordt gevormd door een grote vijverpartij (een vijverplein).

Tussen 1928 en 1940 hebben particuliere ondernemers het grootste deel van dit gebied bebouwd met ruime middenstandswoningen.

Het bebouwingsbeeld is uniform door de welstandsbepalingen.

(Zie afbeelding 14.)

Geraadpleegde werken

Brand, H. en J. Brand, *De Hollandse Waterlinie*, Utrecht/Antwerpen 1986.

Bureau Maas, *Basisplan Vechtstreek*, Zeist 1980
(rapport in opdracht van het Gewest Gooi en Vechtstreek)

Bureau Maas, *Concept basisplan voor de openluchtrecreatie in natuur en landschap van het Gooi*, Rijswijk 1974

Colaris, W.J.J. (eindred), *Milieukundig onderzoek van het Gooi*, z.p. 1974
(rapport)

Donkersloot-de Vrij, M., *De Vechtstreek, ontstaan en de geschiedenis van het landschap*, Weesp 1985

Haan, J. de, *Gooise villaparken (ontwikkeling van het buitenwonen in het Gooi tussen 1874 en 1940)*, Haarlem 1990

Leeuwen, P. van (samenst.), *Erfgooiers, wie waren dat toch?*, z.p. 1989 (Goois Museum)

Monumenten Inventarisatie Project, Provincie Noord-Holland
Gemeentebeschrijvingen van:

- Blaricum (J.A. van der Hoeve, mei 1992)
- Bussum (J.A. van der Hoeve, november 1991)
- Hilversum (N.C. van Goor, november 1991)
- Huizen (J.A. van der Hoeve, april 1992)
- Laren (N.C. van Goor, november 1991)
- Muiden (J.A. van der Hoeve, november 1991)
- Naarden (J.A. van der Hoeve, juni 1992)
- Nederhorst den Berg (J.A. van der Hoeve, december 1991)
- 's-Graveland (N.C. van Goor, november 1991)
- Weesp (J.A. van der Hoeve, april 1992)

Monumenten Inventarisatie Project, Provincie Utrecht:
Kooiman, M. en A.L. Vernooij, *Gebiedsbeschrijving Utrechtse Heuvelrug*
(concept), z.p. 1989

NN, *Een verkenning door "Stad en Lande van Gooiland"*, Huizen 1988

Ream, J.C. van (red), *Tussen Gooi en Vecht 1; bodem en water*,
Hilversum/Utrecht 1979

Ream, J.C. van (red), *Tussen Gooi en Vecht 2; plant en dier*,
Hilversum/Utrecht 1979

Ream, J.C. van (red), *Tussen Gooi en Vecht 3; mens en milieu*,
Hilversum/Utrecht 1979

Rooijen, M. van, *Politieke achtergronden van de tuinstad*, uit: *Wonen in het verleden, 17e-20e eeuw*, P.M.M. Klep e.a. (red.), Amsterdam 1987
(blz. 157-169)

Vrankrijker, A.C.J. de, *Het Goois natuurreserveaat*, Bussum 1957

Overige:

L. Prins

- aantekeningen bij en aanpassingen op de tekst "gebiedsbeschrijving Utrechtse Heuvelrug (concept)" ten behoeve van toepassing op het Gooi
- korte karakteristiek van de Gooise dorpen, aantekeningen.

Bijlage I

Bevolkingsontwikkeling in het Gooi en in de Vechtstreek.

Bevolkingsontwikkeling in het Gooi:

Jaar	Hilversum	Bussum	Naarden	Huizen	Blaricum	Laren
1851	5541	883	2194	2705	863	1965
1860	6070	1073	2165	2747	900	1947
1870	6636	1137	2676	3099	973	1997
1880	9688	1964	2823	3781	947	1961
1890	12603	3619	3153	4513	841	2144
1900	20238	7394	3682	4681	885	2397
1910	31792	13204	3923	5425	1290	3367
1920	38998	18892	5093	6468	1927	5127
1930	57059	25105	5839	8077	2831	6513
1940	76269	30371	10228	10360	4075	9457

Bevolkingsontwikkeling in de Vechtstreek:

Jaar	's-Grav.	Ankeveen	Kortenh.	Muiden	Weesp	Nh.d.B.	W.K.
1851	1221	541	627	1644	2711	887	1335
1860	1322	589	705	1645	2844	870	1385
1870	1248	569	775	1613	3065	976	1715
1880	1216	499	811	1741	3758	1085	1906
1890	1394	487	925	2098	5566	1229	2292
1900	1615	509	1077	2223	6802	1378	2603
1910	1540	559	1079	2408	7193	1629	2541
1920	1692	599	1291	2766	7354	1832	2792
1930	1696	628	1485	2800	7227	2071	3369
1940	1518	745	2074	3063	7126	2369	3620

's-Grav. = 's-Graveland
Kortenh. = Kortenhoef
Nh.d.B. = Nederhorst den Berg
W.K. = Weesperkarspel

In 1966 zijn de gemeenten 's-Graveland, Ankeveen en Kortenhoef samengevoegd tot de (nieuwe) gemeenten 's-Graveland. In hetzelfde jaar is de gemeente Weesperkarspel opgeheven en verdeeld over de gemeenten Weesp, Naarden, Amsterdam en 's-Graveland.

Bevolkingsontwikkeling in het Gooi en de Vechtstreek (totaal)

Jaar	Gooi	Vechtstreek
1851	14151	8966
1860	14902	9360
1870	16518	9961
1880	20164	11016
1890	26873	13991
1900	39277	16207
1910	59001	16949
1920	76495	18326
1930	105424	19276
1940	140760	20515

Bron: – Databank voor bevolkingsgegevens, Instituut voor sociale geografie,
Universiteit van Amsterdam.
– Gemeente Huizen.

Bijlage 2

Gemeente	Totale Oppervlakte	Land Oppervlakte	Aantal Inwoners
Gooi (totaal)	138,40	114,66	196.663
Blaricum	15,46	10,96	10.609
Bussum	8,09	8,03	31.740
Hilversum	46,19	45,98	84.608
Huizen	23,40	15,87	41.966
Laren	12,37	12,22	11.529
Naarden	32,89	21,60	16.211
Vechtstreek (totaal)	98,22	68,20	39.214
's-Graveland	29,22	21,65	9.132
Muiden	32,58	14,33	6.694
Nederhorst den Berg	14,58	11,57	5.177
Weesp	21,84	20,65	18.211

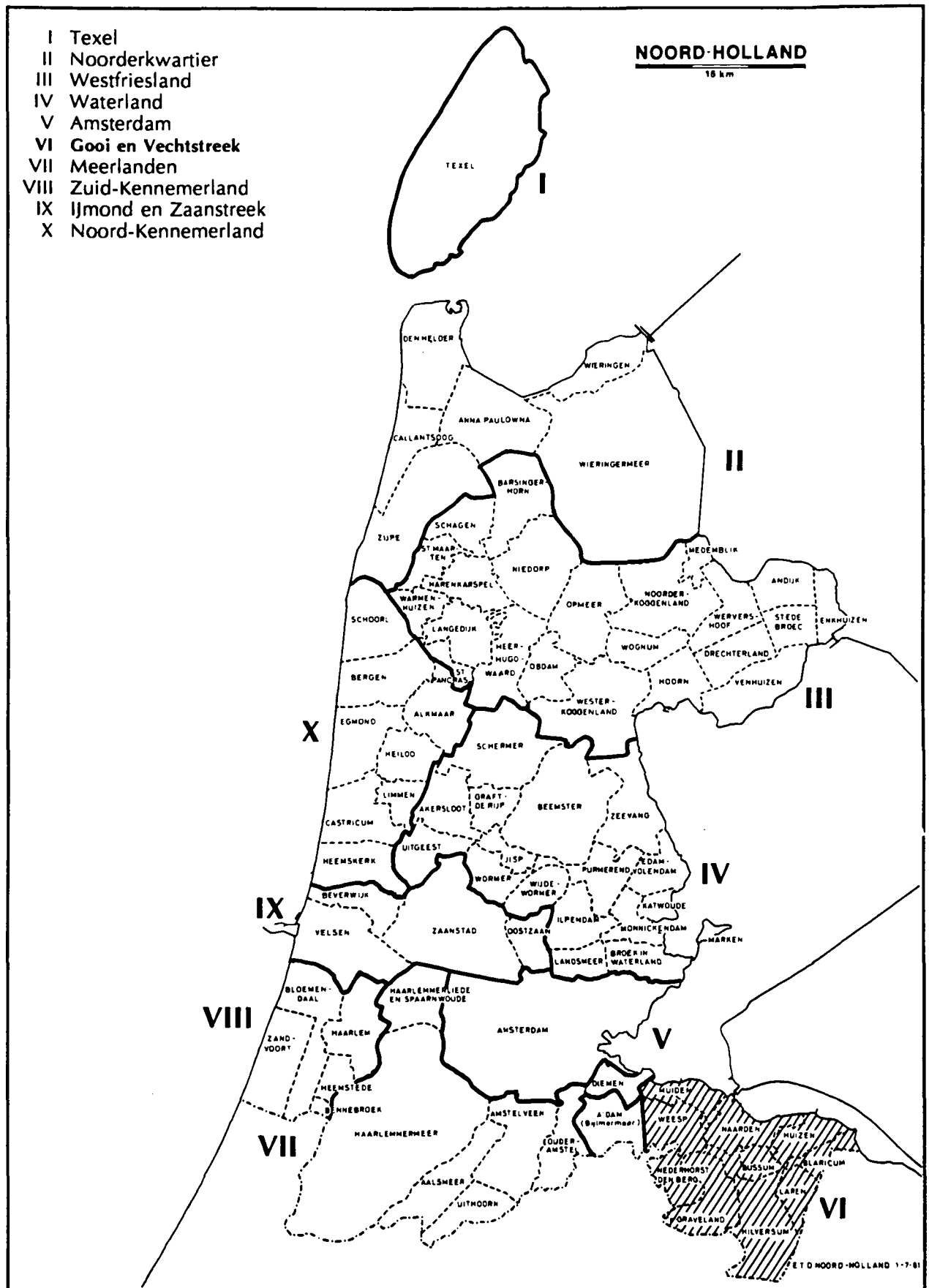
NB: – oppervlaktes in km²
– landoppervlakte = totale oppervlakte - wateroppervlakte

Bron: CBS, bevolking der gemeenten van Nederland op 1-1-1990 (Den Haag, 1990)

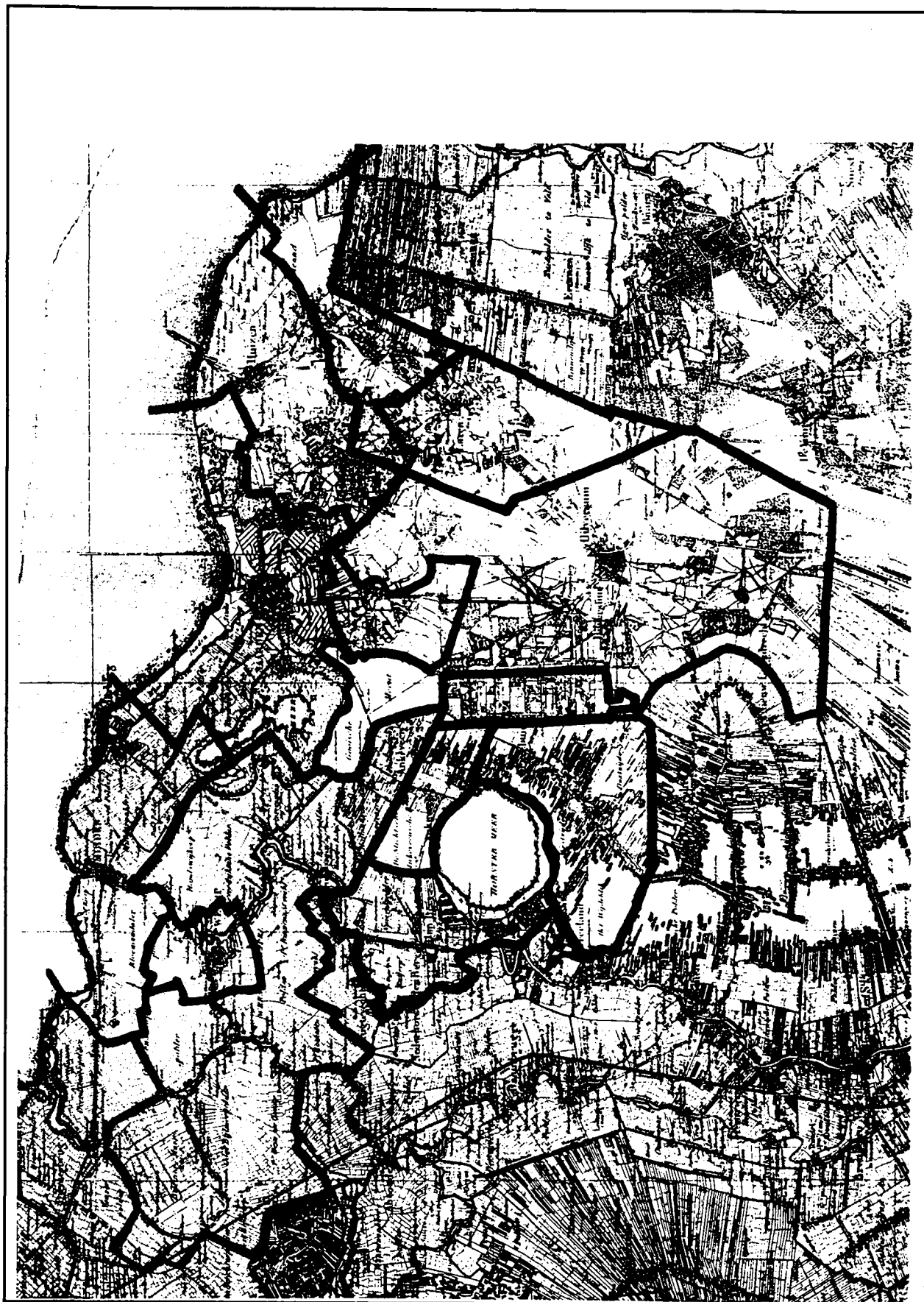
Herkomst afbeeldingen

1. MIP-Inventarisatiegebieden Noord-Holland: ingetekend op kaart Provinciale Planologische Dienst van Noord-Holland, 1984, volgens de gemeentelijke indeling per 14 maart 1988.
- 2a. Inventarisatiegebied Gooi en Vechtstreek in ca. 1854. Aangegeven zijn de toenmalige gemeentegrenzen.
Topografisch Militaire kaart 1:50000: blad 25, Amsterdam (verkend in 1949/50, gegraveerd in 1854), blad 26, Harderwijk (verkend 1849/50, gegraveerd in 1854); blad 31, Utrecht (verkend 1850, gegraveerd in 1954); blad 32, Amersfoort (verkend 1847/48, gegraveerd in 1855).
- 2b. Het Gooi in ca. 1854 (zie 2a).
- 2c. De Vechtstreek in ca. 1854 (zie 2a).
3. Inventarisatiegebied Gooi en Vechtstreek in 1991. Kaart van Dienst Ruimte en Groen van de Provincie Noord-Holland, schaal 1:100000.
- 4a. Het Gooi in ca. 1980. Topografische kaart 1:50000: blad 25 (Amsterdam), blad 26 (Harderwijk), blad 31 (Utrecht) en blad 32 (Amersfoort).
- 4b. De Vechtstreek in ca. 1980. Topografische kaart 1:50000: blad 25 (Amsterdam) en blad 31 (Utrecht).
5. Het Gooi in 1850; afbeelding uit Stichting voor bodemkartering, *de bodem van Noord-Holland*, Wageningen 1974.
6. Groeikaart.
7. Bodemkaart.
8. Belangrijkste landwegen in ca. 1865.
9. Belangrijkste landwegen in ca. 1940.
10. Belangrijkste landwegen in ca. 1990.
11. Belangrijkste waterwegen.
12. Spoor- en tramwegen uit de periode 1850-1940.
13. Militaire Infrastructuur.
14. Gebieden met bijzondere waarden.

1. MIP-inventarisatiegebieden Noord-Holland

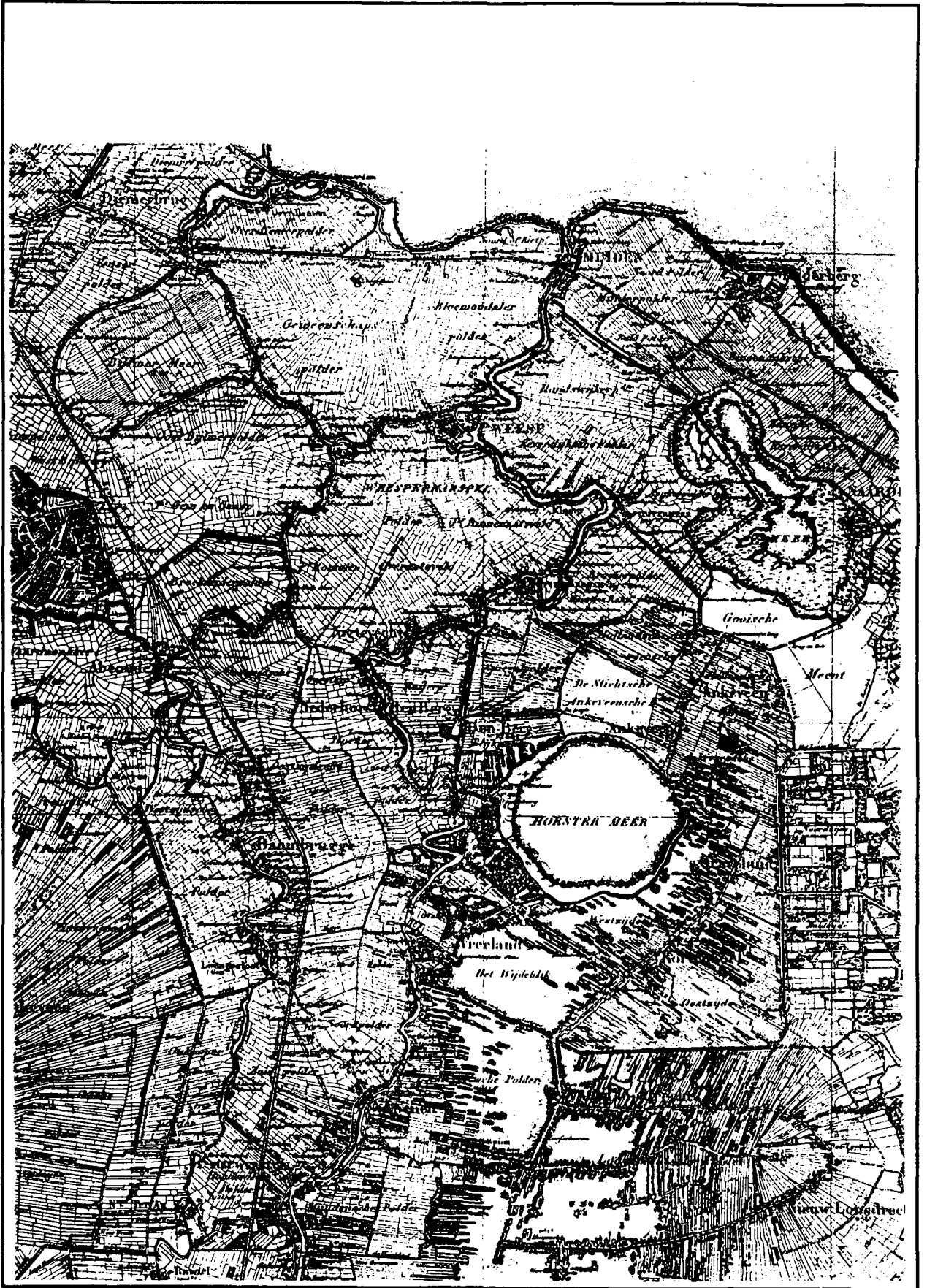
2a. Inventarisatiegebied Gooi en Vechtstreek in ca. 1854

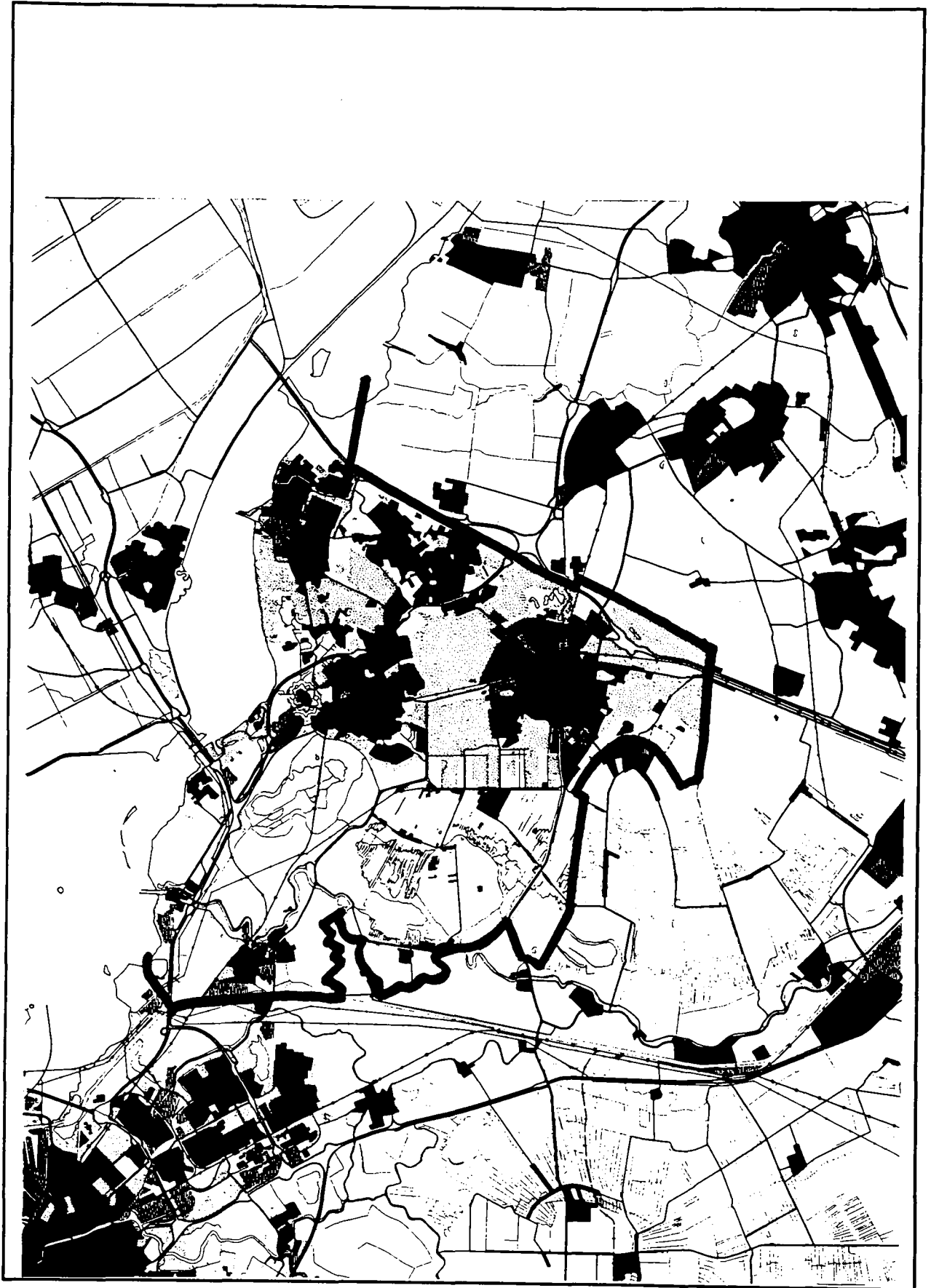
2b. Het Gooi in ca. 1854

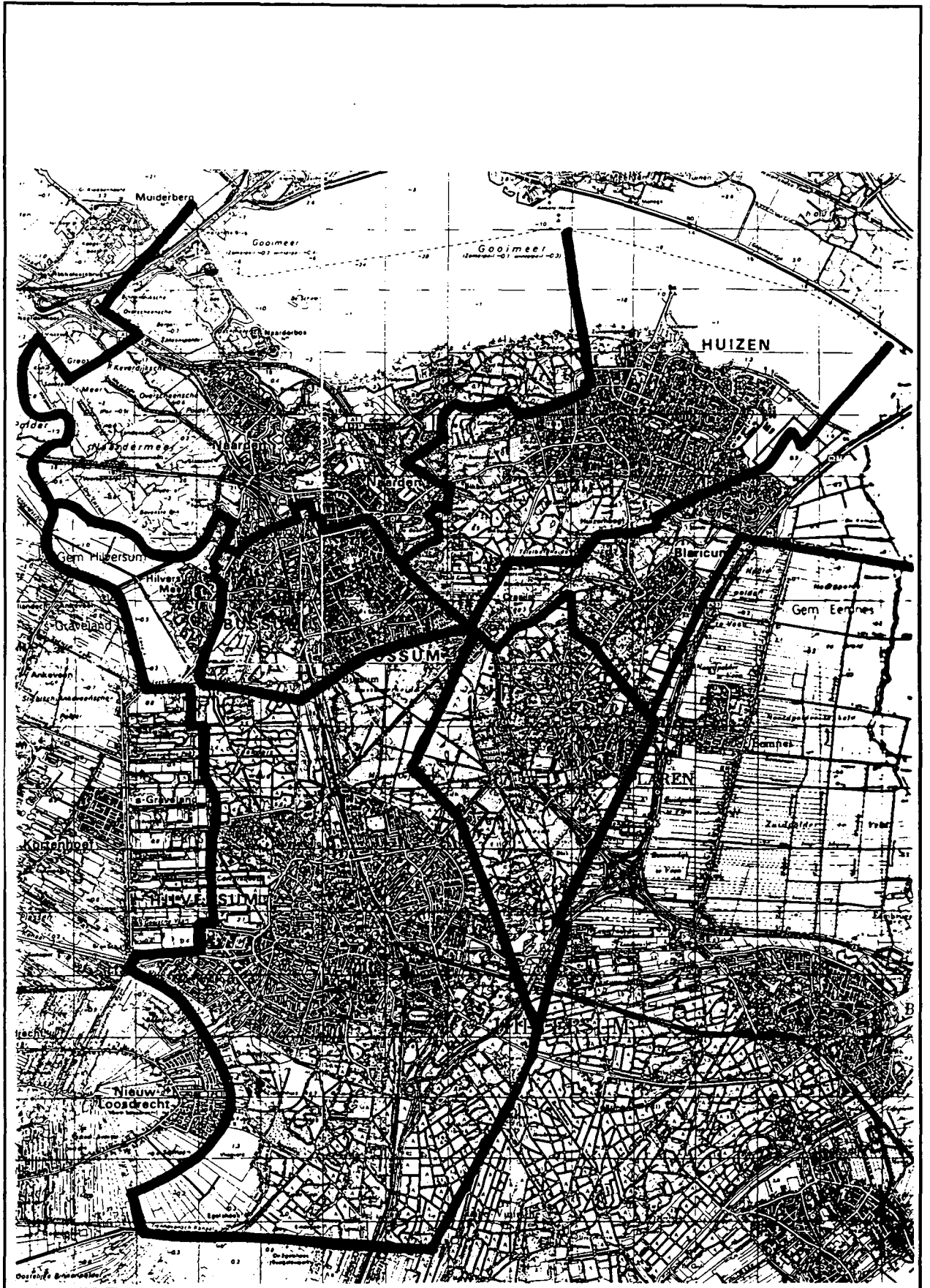
2c. De Vechtstreek in ca. 1854

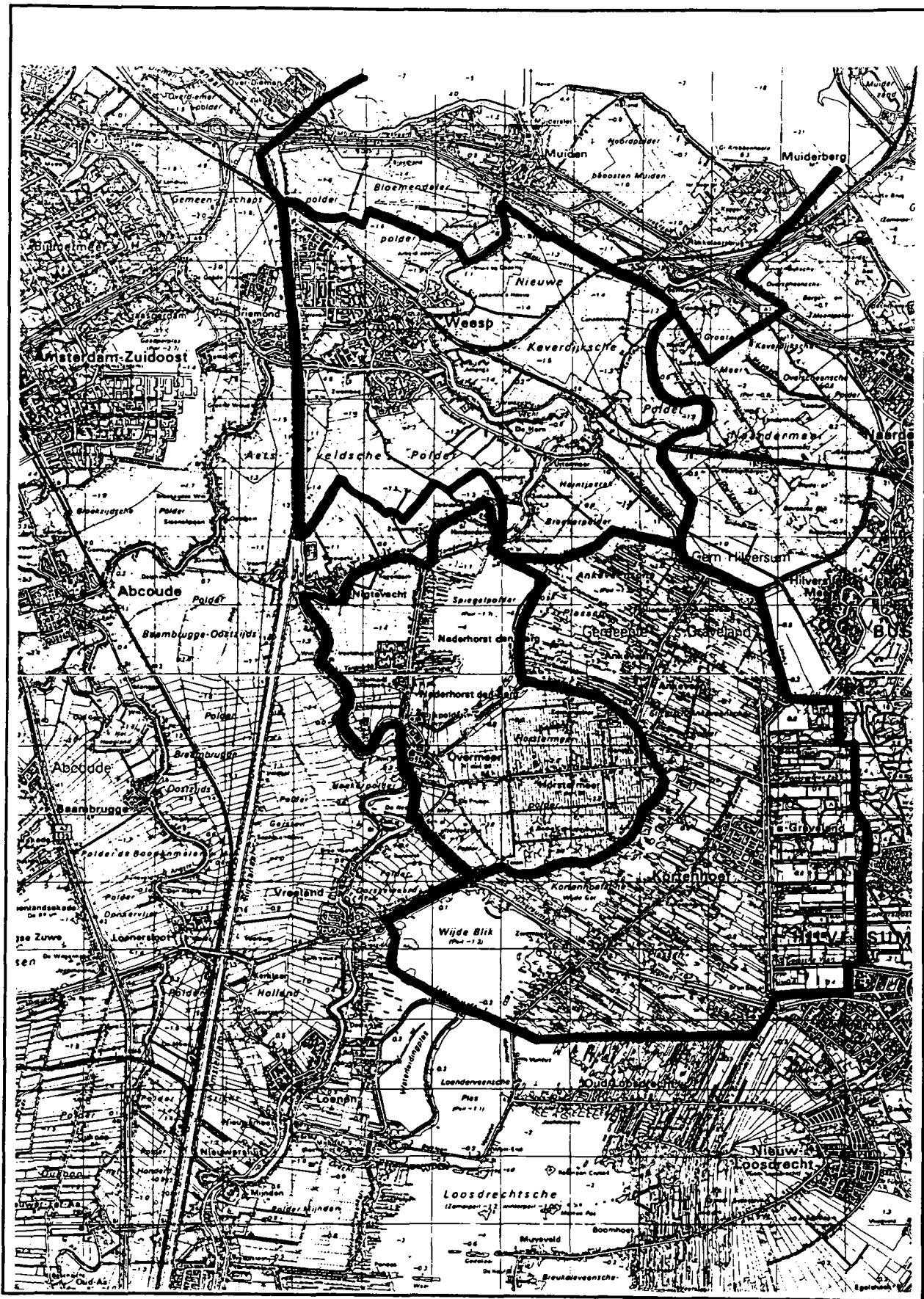
3. Inventarisatiegebied Gooi- en Vechtstreek in ca. 1991

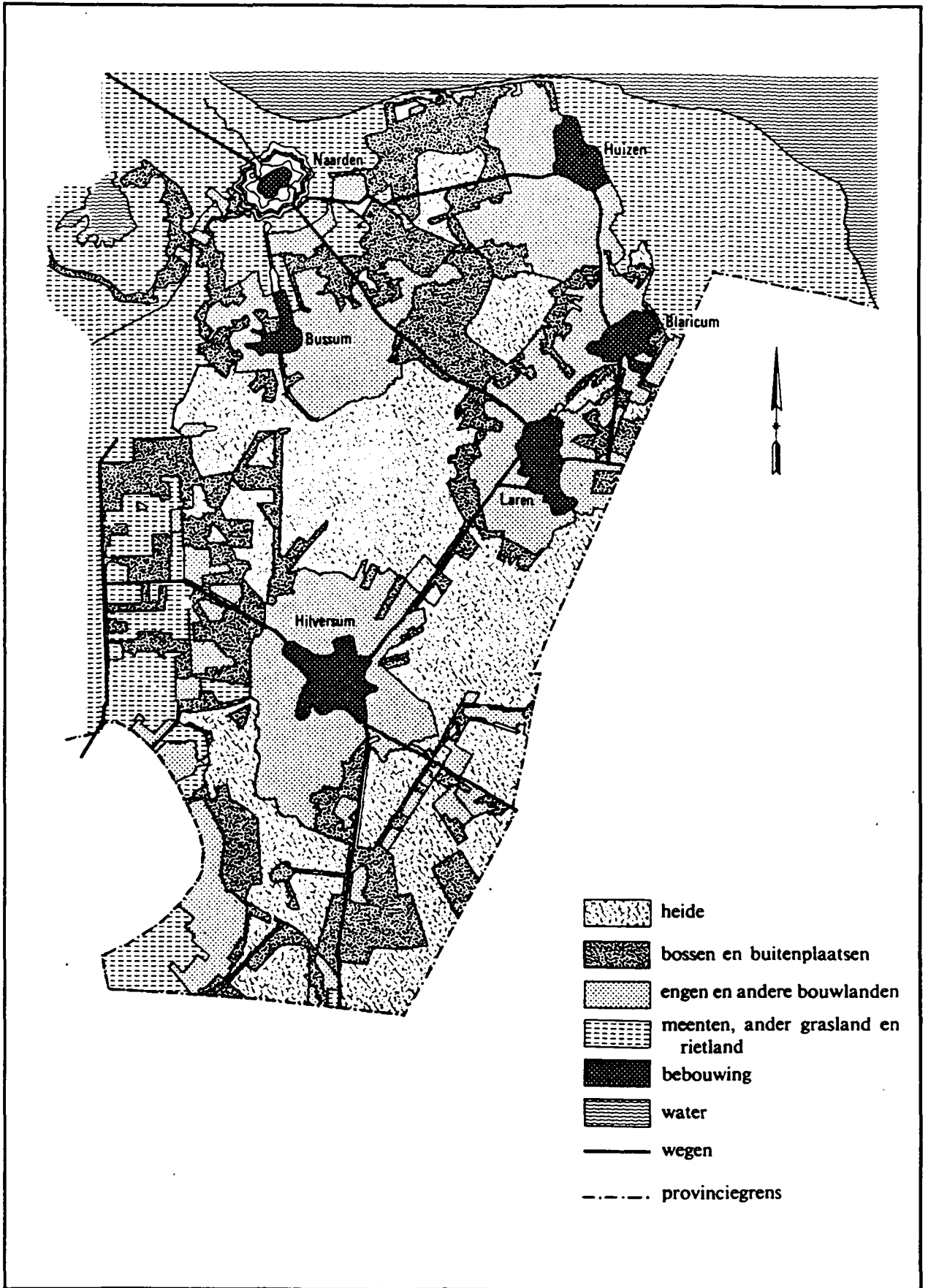
4a. Het Gooi in ca. 1980

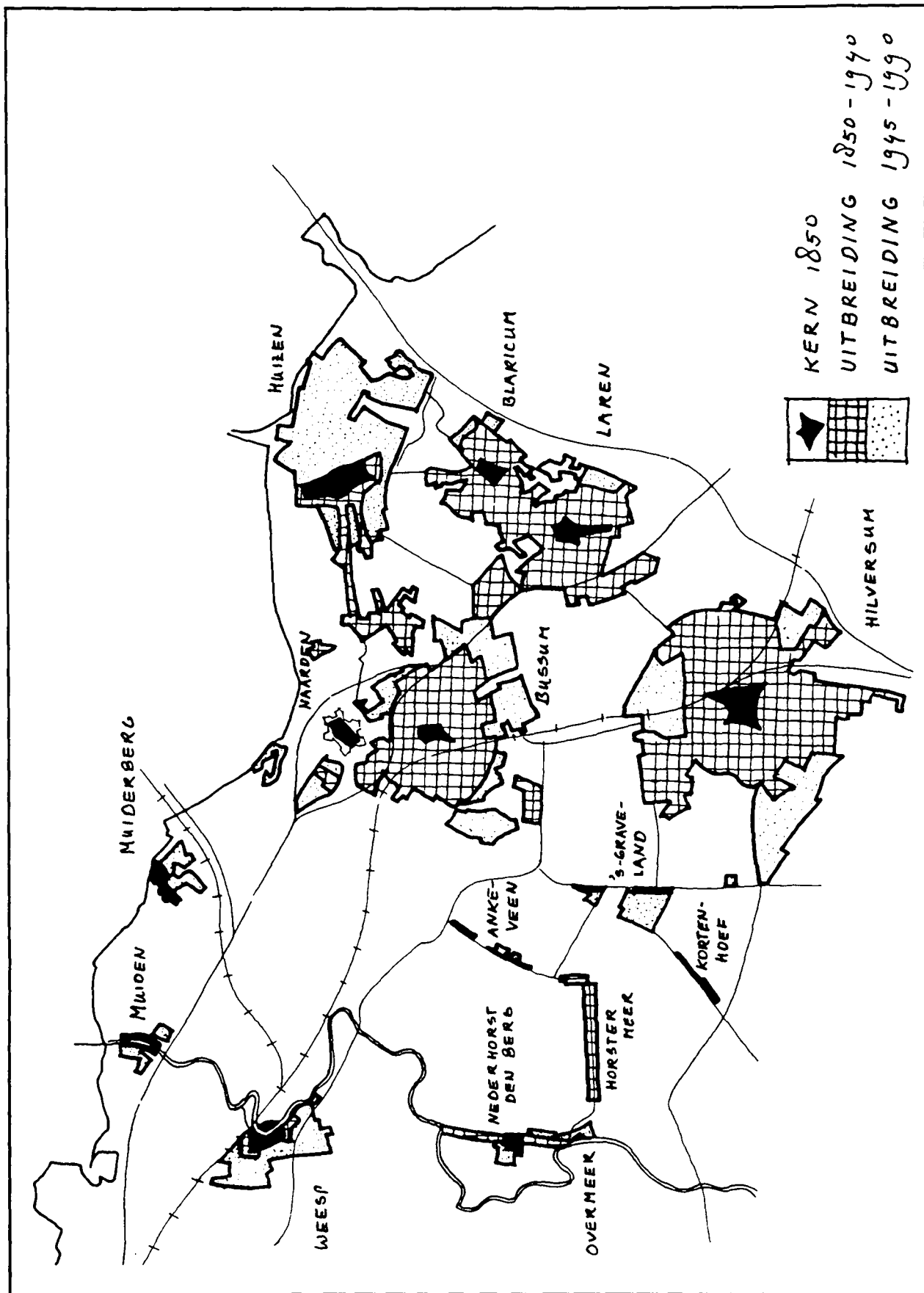
4b. De Vechtstreek in ca. 1980

5. Landgebruik in Het Gooi in 1850

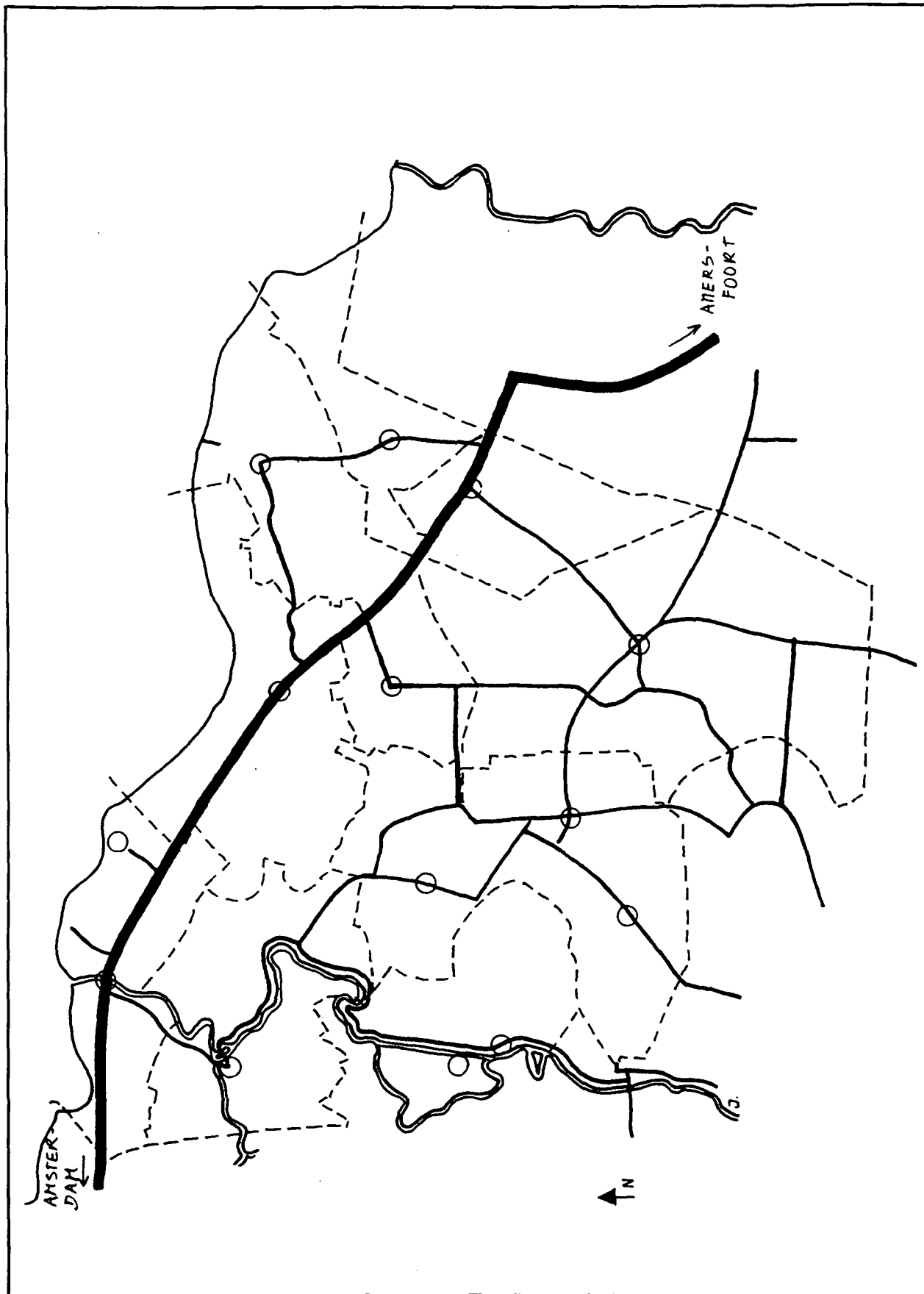
6. Groeikaart 1850-1990

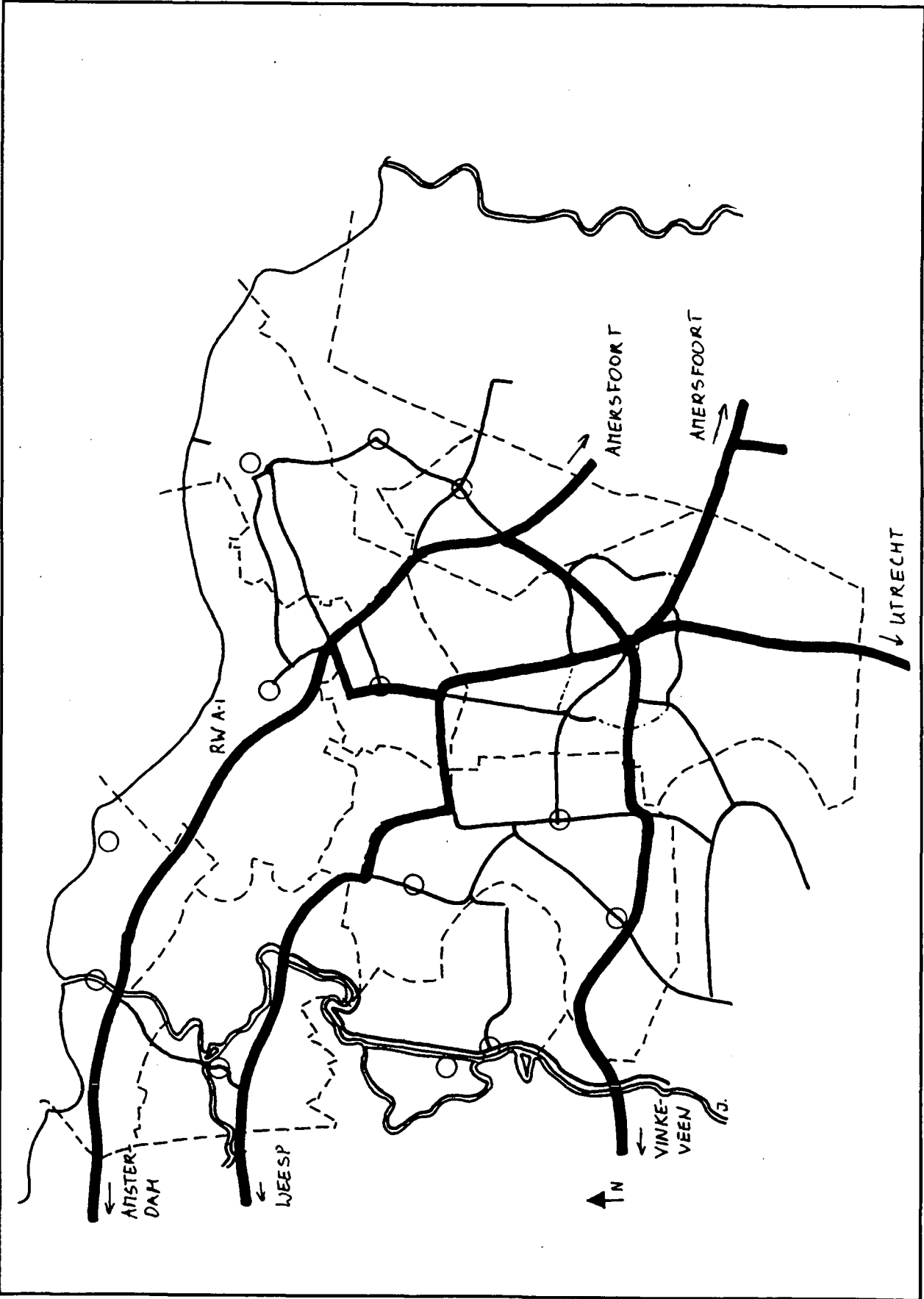
7. Schematische bodemkaart

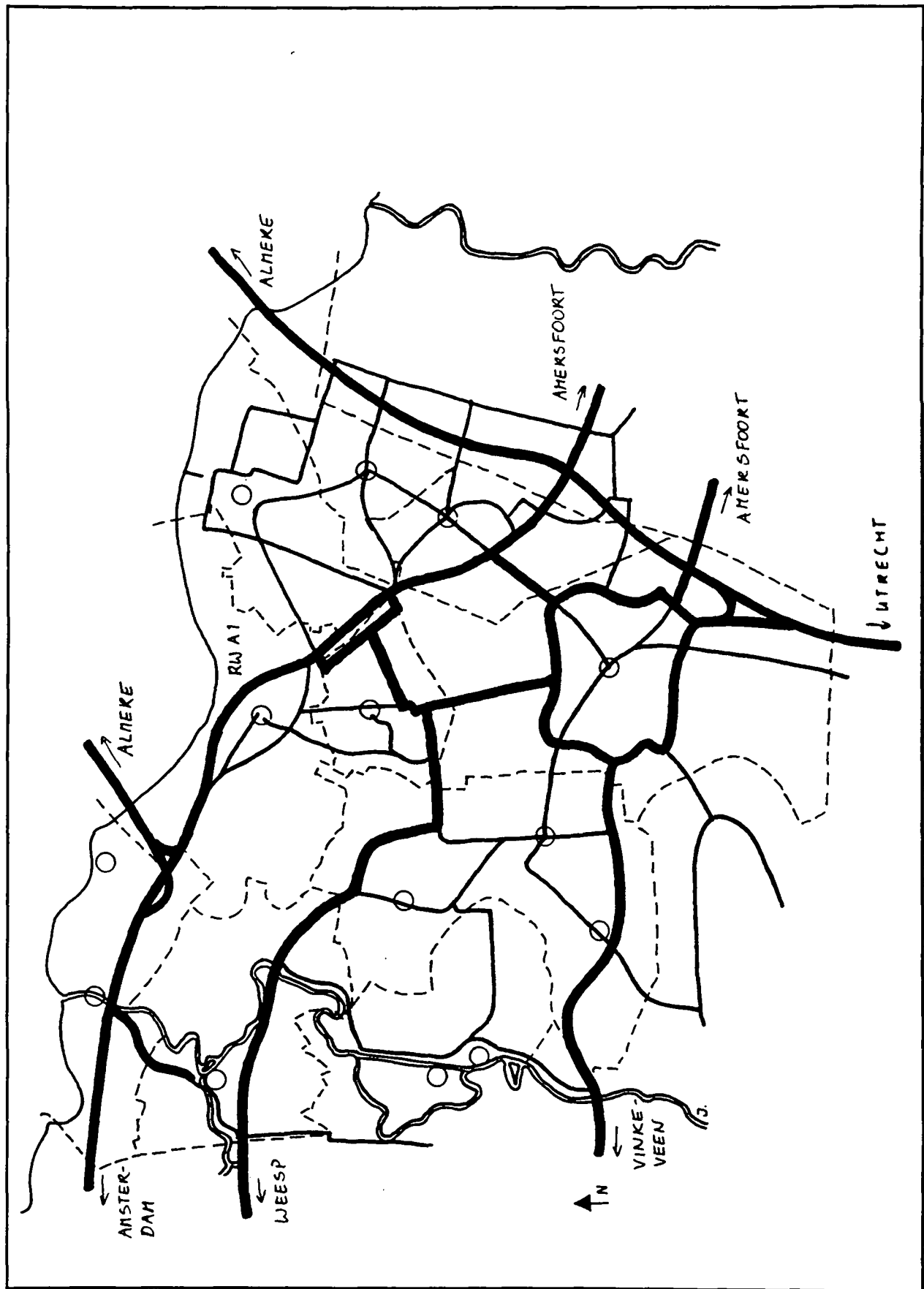
8. Belangrijkste landwegen in ca. 1865

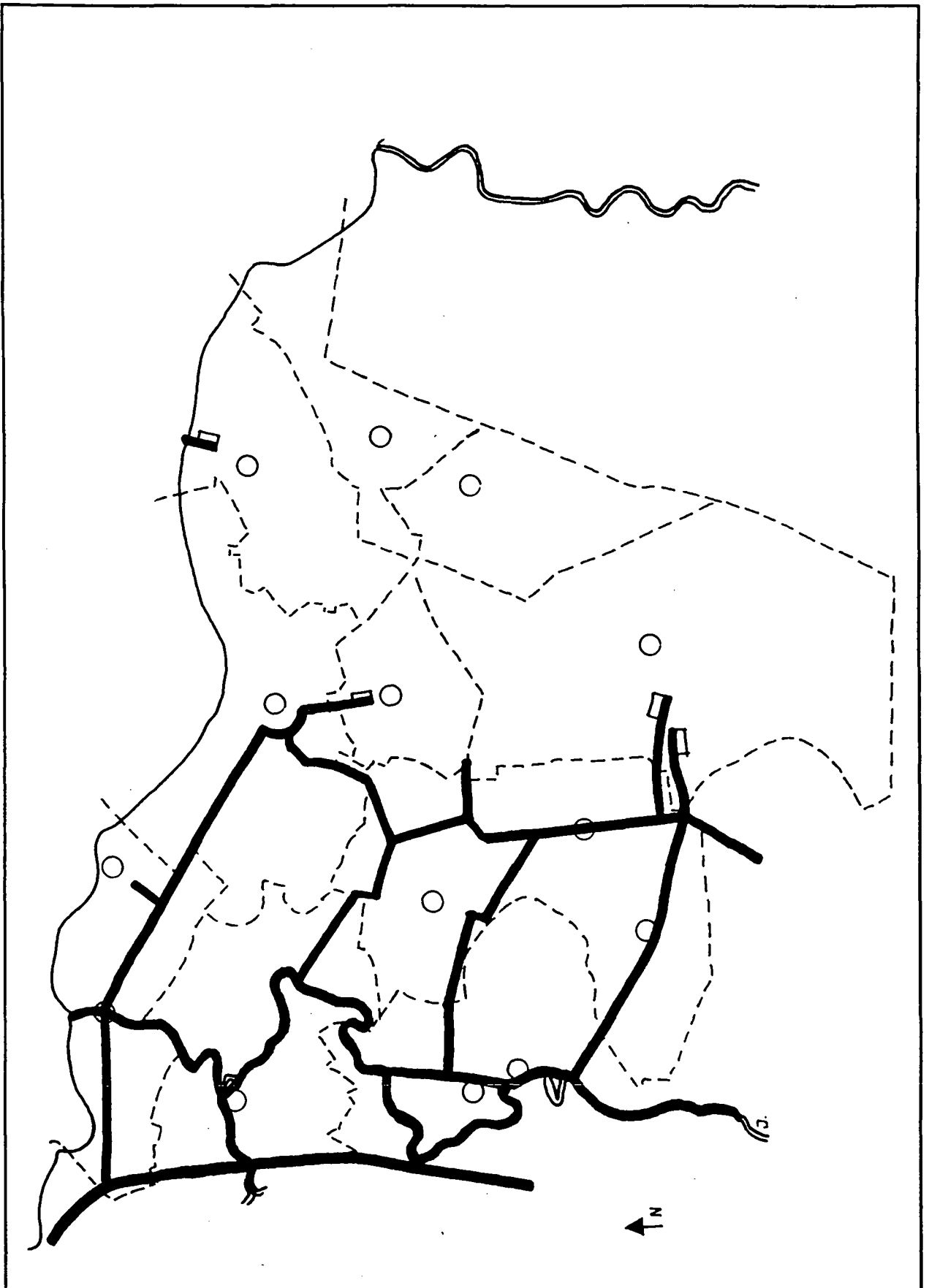
9. Belangrijkste landwegen in ca. 1940

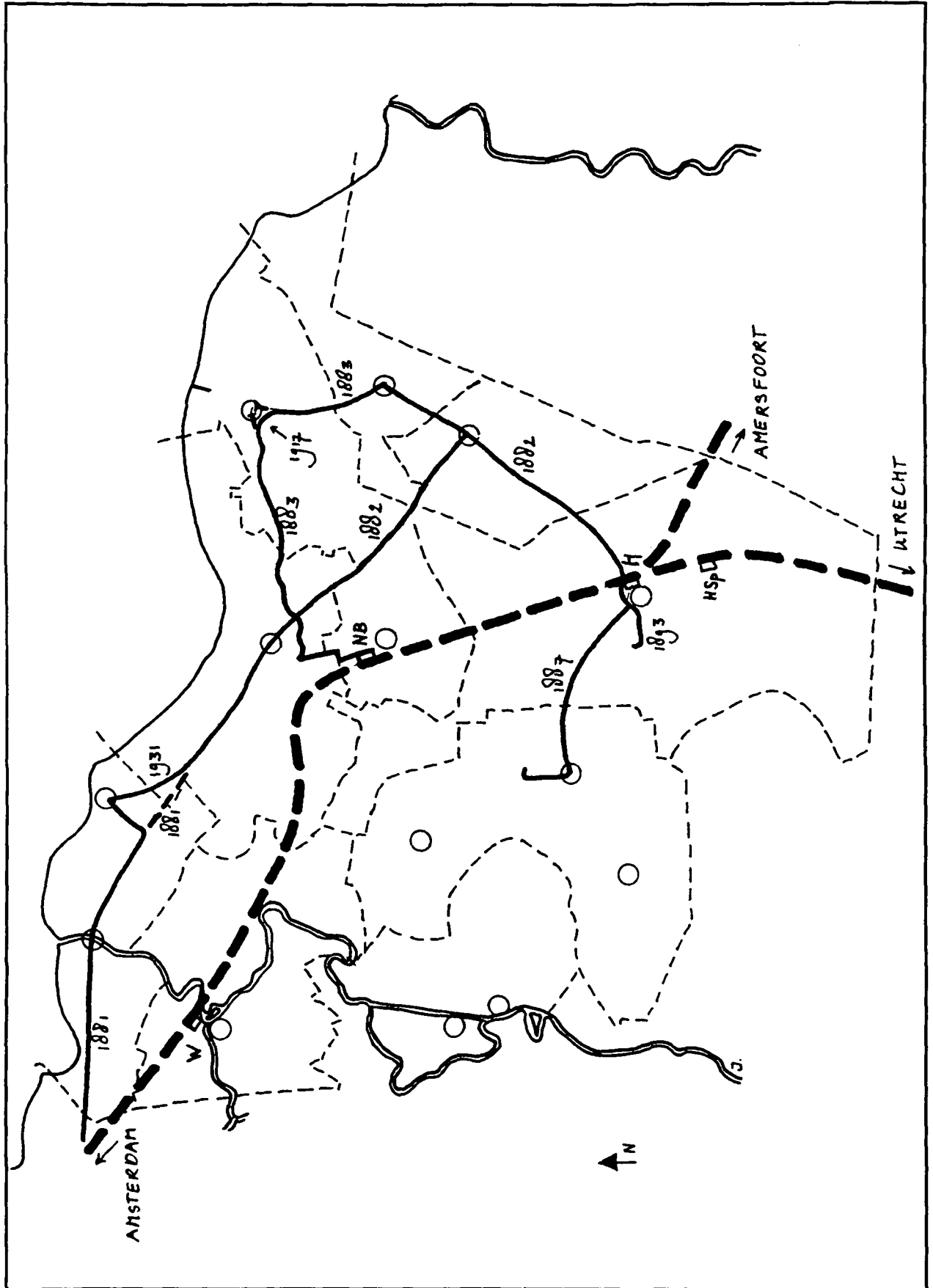
10. Belangrijkste landwegen in ca. 1990

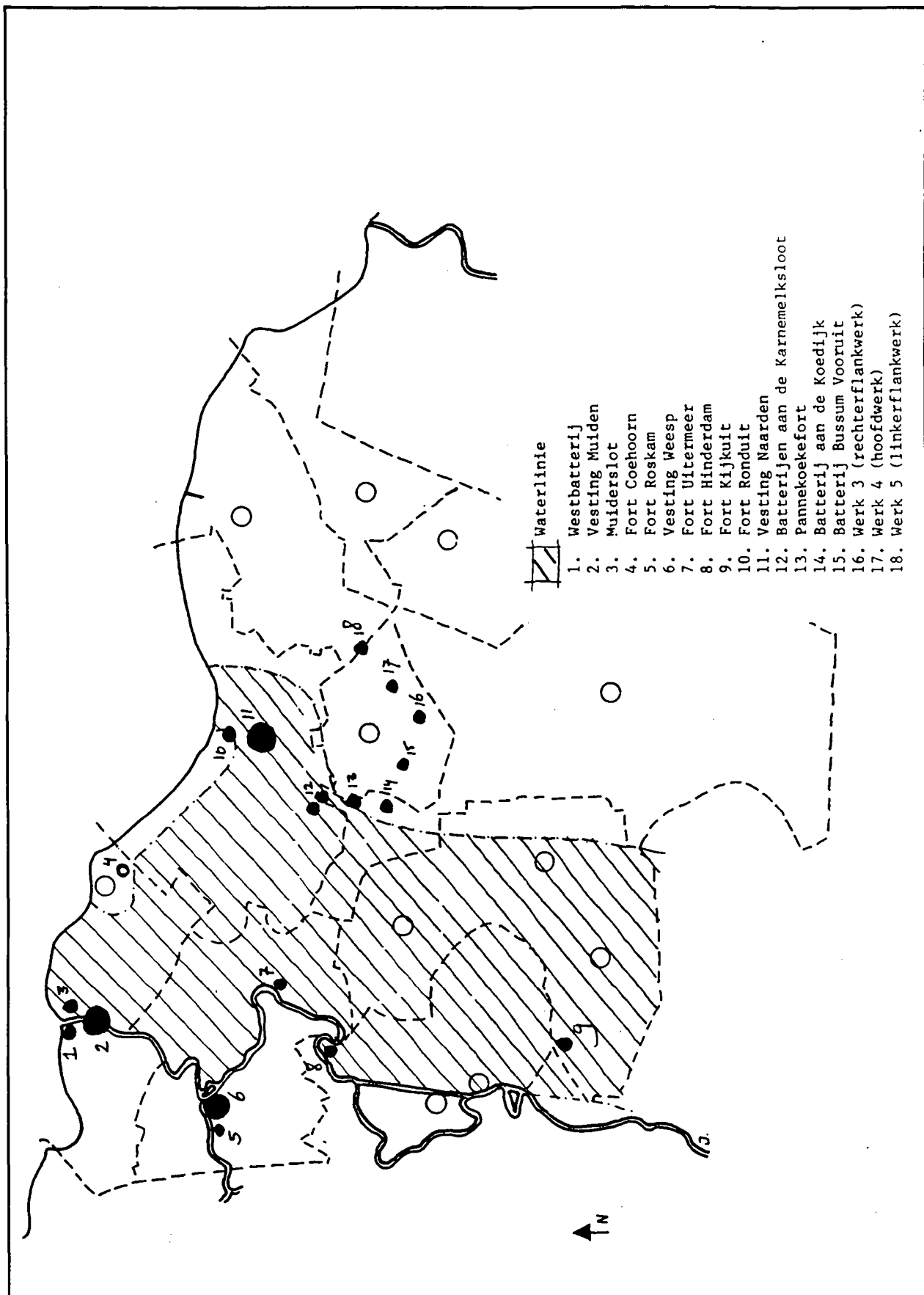
11. Belangrijkste waterwegen

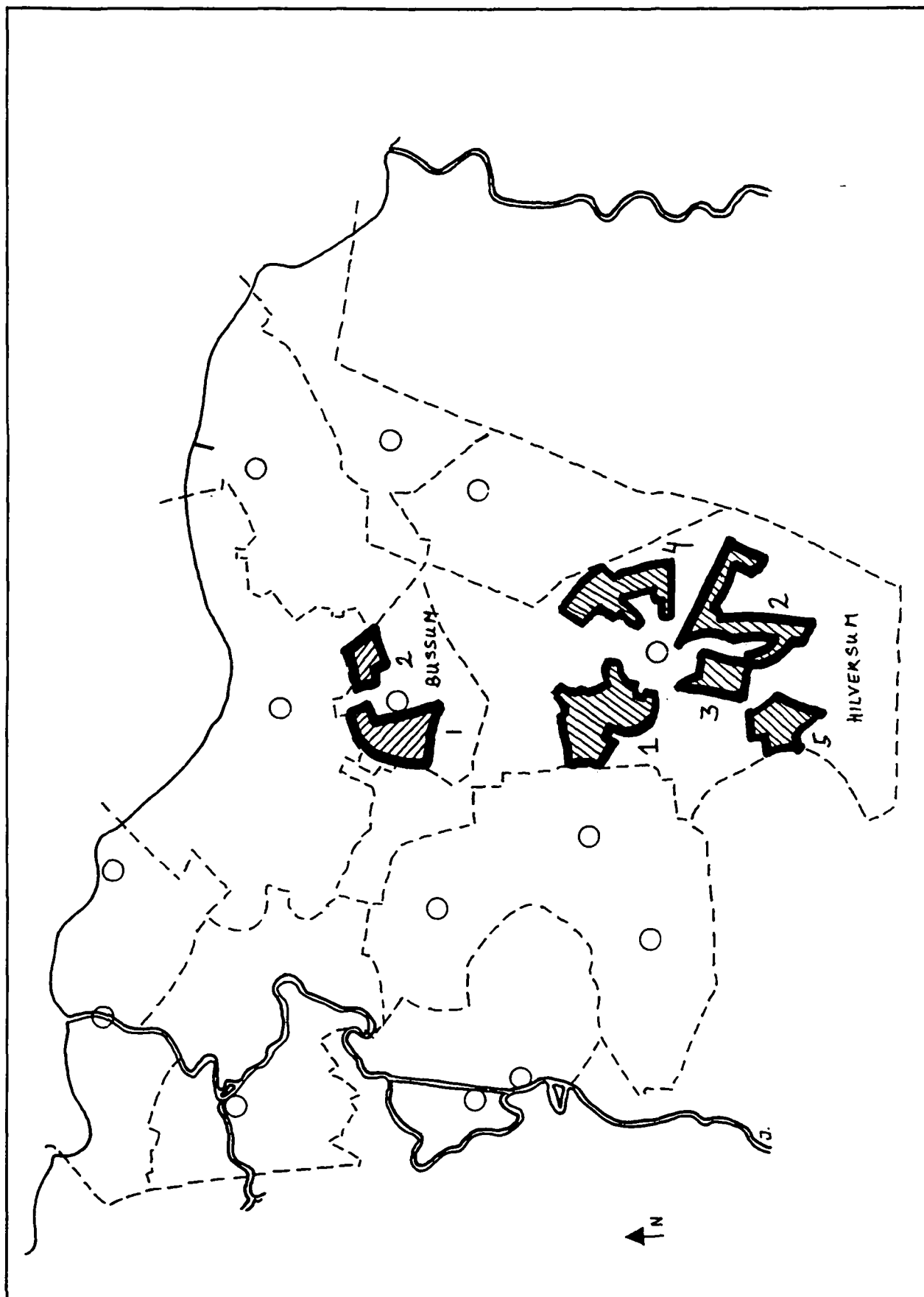
12. Spoor- en tramwegen uit de periode 1850-1940

13. Militaire infrastructuur

14. Gebieden met bijzondere waarden

Colofon

Uitgave

Provinciaal Bestuur van Noord-Holland
Dreef 3, 2012 HR Haarlem
telefoon 023 - 14 31 43

Samenstelling

ir. J.A. van der Hoeve
Afdeling Cultuur en Educatie, Cluster Monumentenzorg
Dienst Welzijn, Economie en Bestuur

Vormgeving, zetwerk en drukwerk

Bureau Grafische Productie
Centrale Bestuursdienst

Oplage

200 exemplaren

Haarlem, januari 1993

1. MIP-inventarisatiegebieden Noord-Holland

